

**УЛОГАТА НА УСТАВНИТЕ СУДОВИ
ВО ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА
И НА ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА**

УЛОГАТА НА УСТАВНИТЕ СУДОВИ ВО ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И НА ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА

Издавач: Центар за правни истражувања и анализи – ЦПИА,
Лидија Стојкова Зафировска, ЦПИА

Редакција: Никола Јовановски, ЦПИА, Ана Василева, ЦПИА

Автори: акад. Владо Камбовски, Дел I - Улогата на уставните судови во
заштитата на животната средина и на правото на здрава животна средина,
Др. Елена Мујоска Трпевска, Дел II – Компаративна анализа и добри практики
во заштита на животната средина

Графички дизајн: Вертиго Висуал

Печатење: Полиестердеј

Контакт: contact@cpia.mk

Тел: +389 2 3201 845

Веб страна: <http://cpia.mk/en>

British Embassy
Skopje

UKaid
from the British people

Овој производ е подготвен во рамки на проектот “Добро управување со животната средина” финансиран од Владата на Обединето Кралство, со поддршка на Британската амбасада Скопје. Мислењата и ставовите наведени во оваа содржина не ги одразуваат секогаш мислењата и ставовите на Британската Влада.

СОДРЖИНА

ДЕЛ I

УЛОГАТА НА УСТАВНИТЕ СУДОВИ ВО ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА И НА ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА

Еколошка криза —	10
Екоцентрична (или) и антропоцентрична визија за одржлив развој —	20
Еколошка правда како нова правна парадигма —	26
Конституционализација на природата како вредност и на правото на здрава животна средина —	34
Предизвици за еколошкиот институционализам —	46
Улогата на уставните судови на еколошките права —	56
Заштитата на природата и животната средина и на правото на здрава животна средина во македонскиот Устав —	70
Зајакнување на улогата на Уставниот суд во заштитата на животната средина —	78
Библиографија —	87

ДЕЛ II

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА И ДОБРИ ПРАКТИКИ ВО ЗАШТИТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА

Компаративен реглед на уставно-правните инструменти и добрите практики за заштита на животната средина —	100
Преглед на судската практика на ЕСЧП и правото на здрава животна средина —	104
Примери од практиката на Уставниот суд на РНМ во нормативната контрола на законите од еколошката област —	109
Библиографија —	132

УЛОГАТА НА УСТАВНИТЕ СУДОВИ ВО
ЗАШТИТАТА НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА
И НА ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА
СРЕДИНА

ДЕЛ I

Уништувањето на природата и, во поширока смисла, загрозувањето на животната средина денес добива драматични размери, коишто на глобално и на национално рамниште во контекст со климатските промени изнудуваат потрага по неодојливи решенија што треба да го спречат процесот на самоуништување на современата цивилизација. Алармирањето на сите држави за глобалните еколошки проблеми, меѓународните конвенции за справување со климатските промени и нарушување на природната рамнотежа, за одржлив развој, заштита на природата, унапредувањето на животната средина и заштитата на човековото право на здрава животна средина, националните планови, стратегии и закони, будењето на граѓанските еколошки движења – сета таа раздвижена машинерија има слаби изгледи за успех, затоа што се концентрира на последиците, а не на причините за заканувачката еколошка катаклизма. Тие се всадени во главната антропоцентрична филозофска матрица врз која се развивала современата (западна) цивилизација од Антиката до денес: човекот како господар над природата. Нејзини деривати се современите обрасци на политичките и правните системи, како и на економијата на глобалниот индустриски капитализам: општествената сцена како попрште на политички натпревар, заради освојување на власта која ќе работи во интерес на сите и чии успеси ќе се мерат според стапката на подигање на економската благосостојба на општеството.

Отрезнувањето што настапува денес по согледувањето на беспакето по кое се движи таквата општествена парадигма, предизвика денес нагло свртување на интересот кон екологијата, еколошката правда и конституционализацијата на природата и животната средина и на човековото право на здрава животна средина: првото како подигање на природата и животната средина како интергенерацииска вредност на рамниште на уставна категорија, во современите уставни изразена и како човеково право на одржлив развој, второто како уставни гаранции за супстанцијалните и процесните права на здрава животна средина.

Симбиозата меѓу двете уставни категории го изразува новиот пристап кон природата и животната средина како интергенерацииски вредности, на кои треба да им признае моќ на силен регулатор и контратежа на утилитарните јавни политики и интервенции во животната средина, поставени барем на еднаква линија со уважувањето на имотните и другите права, слободата на претприемништвото

и економските интереси. Оваа концепција се совпаѓа денес со настапот на сфаќањето на „новиот конституционализам“ и претставува, всушност, најчувствителна точка на која се прекршува есенцијата на тоа сфаќање – за првостепената улога на Уставот како инструмент за заштита на правата (во овој случај и на идните генерации), од самоволието на државната власт. Мал е чекорот од прифаќањето на таквиот концепт до потенцирањето на посебната улога на Уставниот суд како „чувар на Уставот“, што натаму подразбира негов засилен активизам во заштитата на човековото право на одржлив развој и на здрава животна средина, а уште понатаму – во заштитата на таквите права не само на постојните, туку и на идните генерации.

Денешната инаугурација на новиот концепт на еколошка правда како центар на борбата за афирмација и почитување на основните човекови права на здрава животна средина, живот и квалитет на живот, станува едно од водечките полиња на длабоки општествени реформи, во интерес на одржлив и хуман развој на општеството. Современиот концепт на еколошка правда е повик да се отфрли деструктивниот утилитарен и прагматичен модел на управување со општествените работи од олигархиските структури, особено карактеристично за земјите со ниско ниво на демократија и владеење на правото („хибридни системи“ и „заробени држави“).

Клучни предуслови за таквиот пресврт се: конституционализација на еколошките права, ефективен правен систем заснован на принципот на еколошка правда, владеење на правото и ефикасна судска заштита на животната средина и на човековото право на животна средина.

1.1. Факти за глобалната еколошка криза

Современото општество ја плаќа скапо неразумноста во односот кон сопственото природно окружување и услови за живот. Уништувањето на животната средина и природата го наметнува главното прашање – што е цивилизациски развој, и која е неговата цена. Природата возвраќа и се одмаздува за безобсирноста, лакомота и крајниот егоизам на човековиот род. Тоа се неколкуте обопштени стојалишта што ја дефинираат денес ненадминатата контрадикција помеѓу, од една страна, класичната, наследена од Антиката парадигма на Протагора - „*Optimum regum homo mensura est*”, сфатена во генеричкото значење на човековиот род како мерило и критериум за вистината и постоењето не само на предметите на сетилно спознавање, туку и на вредностите, и од друга страна човековата тлејна припадност на природата, управувана според за него недофатливите закони на универзалниот логос.

Големата илузија за човековото господство над природата е драматично срушена во последниве декади од поразителните факти на климатските промени и еколошката криза, предизвикана со сеопштата девастација на животната средина од страна на човекот. Нивната листа е долга и се проширува со си позабрзан ритам, а негативните последици на кризата засегаат бројни суштински елементи на квалитетот на човековиот живот (в. Robinson, (2022)). Меѓу најсериозните еколошки проблеми денес влегуваат: глобалното затоплување од фосилни горива (денес нивото на CO₂ PPM е на 418, а глобалниот пораст на температурата е 1,1 целзиуси во споредба со прединстриските нивоа), со сите секојдневни последици – масовни шумски пожари, топење на мразот на Антарктикот и Гренланд, загадување на воздухот што го влошува ширењето на Ковид-19, масовни поплави, 13% од смртните случаи во ЕУ се поврзани со различни форми на загадување, просечен пад на големината на популацијата на дивниот свет од 1970 година итн.; нерационалното користење и фрлање храна: третина од храната наменета за човечка исхрана, околу 1,3 милијарди тони годишно, доволно за да се нахранат 3 милијарди луѓе, а отпадот и загубата на храна изнесува 4,4 гигатони емисии на стакленички гасови годишно; загубата на биодиверзитетот: големината на популацијата на цицачи, риби, птици, влекачи и водоземци доживеа пад во просек за 68% помеѓу 1970 и 2016 година, а една неодамнешна анализа покажа дека

шестото масовно исчезнување на дивниот свет на Земјата се забрзува; повеќе од 500 видови копнени животни се на работ на истребување и најверојатно ќе бидат изгубени во рок од 20 години; ист број биле изгубени во текот на целиот минат век; загадувањето од пластика, текстил, радиоактивни и други штетни материји: така, на пример, во 1950 година, светот произведуваше повеќе од 50 милиони тони, но од 2015 година, ова годишно производство порасна на 419 милиони тони; денес приближно 11 милиони тони се пробиваат во океаните; уништувањето на шумите, така што секојдневно се сечат шуми со големина од 20 фудбалски игралишта, та до 2030 година се предвидува дека на планетата може да останат само 10% од нејзините шуми, а ако таквиот екоцид не биде спречен за помалку од 100 години тие целосно ќе бидат уништени; загадувањето на воздухот е еден од најголемите еколошки проблеми: истражувањата на Светската здравствена организација (СЗО) покажуваат дека околу 4,2 до 7 милиони луѓе годишно умираат од загаден воздух широм светот и дека девет од 10 луѓе дишат воздух кој содржи високо ниво на загадувачи; топењето на мразот на половите се заканува со пораст на нивото на морињата, коешто сега се зголемува во просек за 3,2 мм годишно на глобално ниво, а се предвидува дека ќе се искачат на вкупно 0,2 до 2 метри до 2100 година, ледената плоча на Гренланд губи рекордно количество мраз во последниве години, така што ако целата се стопи, нивото на морињата би се зголемило за шест метри, поплавувајќи ги крајбрежните области кои сега се дом на 340-400 милиони луѓе; закиселувањето на океаните како последица на глобалниот пораст на температурата и на зголемената апсорпција на јаглерод диоксид; нерационалното користење на земјоделското земјиште со растително производство кое ослободува стакленички гасови како што е азотен оксид преку употреба на ѓубрива, додека 60% од светската земјоделска површина е посветена на сточарство, кое сочинува само 24% од светската потрошувачка на месо; загаденоста и небезбедноста на храната и водата како последица на зголемената температура и уништувањето на плодно земјиште со биоциди и ѓубрива, што има за последица на глобално ниво повеќе од 68 милијарди тони од горната почва да се еродира секоја година 100 пати побрзо отколку што природно може да се надополни; лошото управување, коешто според денес водечките економисти се изразува низ повеќекратни неуспеси на пазарот како причина за еколошката криза (креаторите на политиките не се обзират на повиците на економистите и еколозите да ги зголемат цените на активностите што испуштаат стакленички гасови, и да стимулираат иновации во ниско- јаглеродни технологии); повиците

од меѓународните организации, како ОН (Рамковната конвенција за климатски промени, Парискиот договор), остануваат на декларативно рамниште.

Неконтролираното уништување на шумите, неконтролираното проширување на земјоделството, интензивното земјоделство, рударството и развојот на инфраструктурата, како и експлоатацијата на дивите видови создадоа „совршена бура“ за прелевање на болести од дивиот свет на луѓето, како што се случи со пандемијата Ковид-19. Ова често се случува во областите каде што живеат заедници кои се најранливи на заразни болести (Wienhues, (2020)).

Главните фактори што придонесуваат за глобалната еколошка криза се распоредени на широк дијапазон на негативни влијанија пред сè на утилитарни ставови кон животната средина кои дозволуваат неограничена експлоатација на природните ресурси и екосистемите и краткорочните обрасци на одлучување својствени за владите, компаниите и поединците, кои ставаат поголем акцент на краткорочното максимизирање на профитот (или максимизирање на вредноста) отколку на заштитата на животната средина. Глобалниот карактер на еколошки проблем се изразува уште и во зголемената зависност помеѓу екологијата и економијата, коишто речиси се прелеваат и взаемно многу силно се одразуваат на локално, регионално и глобално ниво. Економските политики и плановите за забрзан економски развој насекаде ги надминуваат еколошките лимити, а можните реакции на граѓаните се парализирани со ветените резултати од подигањето на економската благосостојба. И така се создава затворен круг на прекутна соработка помеѓу државата, економските субјекти и поединците, во кој секој смета на што поголема корист за себе од заедничката акција на уништување на природните услови за живот. Не е мал бројот на научници коишто сметаат дека во таква констелација на (замрзнати) фактори се заканува и согледлива пропаст на современата цивилизација. Според Tainter, цивилизациите пропаѓаат со решавање на проблемите низ постојано зголемување на нивната комплексност, што резултира со зголемување на потребите за општествена енергија – клучната грешка на пропаднатите цивилизации. На крајот, цивилизациите наидуваат на “термодинамичка криза”, во која не се во состојба да го одржат интензивното енергетско ниво и неговата комплексност. Резултатот е колапс – еколошка катастрофа, политички пресврт и масовно истребување на човековата популација (Tainter, (2006):91).

1.2. Девастација на животната средина во Република Северна Македонија

Согласно максимата - „размислувај глобално, делувај локално“, соочувањето со предизвиците на еколошката криза наложува јасно согледување на нејзиниот обем и последици во нашето непосредно окружување низ мултидисциплинарен пристап што ги опфаќа основните елементи на животната средина – почвата, водата, воздухот, природата во нејзиното целовито значење (живиот и неживиот свет) (педосферата, хидросферата, атмосферата и биосферата), како и човековите интервенции во средината што се појавуваат како причина за нејзиното влошување. Научните истражувања, особено интензивирани во последнава декада, упатуваат на алармантни состојби со загадување на почвите, водите и воздухот, со уништувањето на природните ресурси, како што се рудните богатства, загадувањето на целиот простор на Републиката со отпад, задушување на просторот во големите градови со безобсирната урбанизација, опустошување на селата и на уникатните заедници на флора и фауна (в. на пример: Стафилов, Шајн, (2019): 153; Миткова и др.(2019): 187; Андреевски и др.,(2003): 203). Со сегашниот интензивен светски развој, ниедна земја колку и да е голема не е во состојба успешно да ги реши прашањата за заштита на животната средина, да води успешна борба со негативните последици од антропогеното влијание врз природата, да ја чува атмосферата од глобален аспект, да ги чува и одржува чисти реки, морското крајбрежје итн. Тоа е уште поважно за малите земји како Македонија.

Во однос на проценката на реално достигнатото рамниште на загрозување на животната средина и квалитетот на животот, доволно е да се земат предвид состојбите со урбанизацијата на Скопје и некоку други поголеми градови (особно Тетово), за да се дојде до аподиктичен заклучок дека еколошката криза се посматра си уште како тема која нема алармантно значење и нема потенцијал да предизвика радикални промени во јавните политики и нашето однесување. Примерот со истражувањата за еколошката одржливост на Скопје и нивните резултати ја претставува во најконцентриран облик алармантната состојба во целата Република. Според Студијата за процена на еколошкиот капацитет на градот, изработена од Институтот за истражување во животна средина, градежништво и енергетика во 2016 година, со примена на национални статистички и други показатели и

меѓународни методологии на процена, жителите на Скопје и околината живеат вон границите на еколошкиот капацитет на градот и околината (процената е дека тие граници според вкупниот број граѓани што живеат во Скопје и околината се речиси тројно надминати). Главната причина за претворањето на градот во опасно место за живеење, во кое квалитетот на човековиот живот е повеќекратно намален поради константно нечистиот воздух, загушеноста на просторот со станбени и други објекти, сообраќаен метеж, отпад, уништување на зелени површини и на земјоделското земјиште итн., е немислената политика на рамномерен развој, екоцидната урбанизација на Скопје и имиграциското стампедо од други населени места, што врши силен притисок врз природните ресурси (в. Блинкова Дончевска и др.(2019): 381).

Неколку показатели од особено загрозените подрачја на животната средина ја потврдуваат констатацијата за сериозноста на еколошката криза. Првите, инаку очебијни насекаде околу нас, се показателите за состојбите во урбанизмот и градежништвото, особено влошени во Скопје и другите големи градови. Секоја година во последната декада да никнуваат меѓу 1000 и 1500 нелегално изградени објекти, и покрај Законот за постапување со бесправно изградени објекти во 2011 година (неговото важење е продолжувано неколку пати), не може да значи ништо друго освен крајна негрижа и непостоење капацитети и волја на надлежните државни органи за справување со појава што од повеќе страни ја загрозува животната средина (пренаселеност, уништување на зелен простор, проблеми со комунална инфраструктура итн.). Споменатиот закон, кој е дискриминаторски, озаконува и поттикнува криминал во градежништвото и масовна корупција (овозможена во постапките за легализација поведени од над 350 илјади граѓани и над 70 илјади правни лица), воведува лексем (збор) – дивоградба, непознат во компаративните правни системи, демонстрирајќи го падот на државата под секој минимум на правна држава (под кој државата и не постои). Или, да ги земеме показателите за располагањето со отпадот и депониите како еден од најголемите еколошки и комунални проблеми: во Републиката има 54 комунални и стотици диви депонии кои се со висок ризик за животната средина; само околу 70% од населението ги користи услугите на системот на собирање на комунален отпад, што ги извршуваат јавните претпријатија, опремата за собирање на отпадот и нивото на услугите не е во согласност со тековните барања, а секојдневна практика е

собирањето на несепарирани фракции на комунален и неопасен индустриски отпад, како и на фракции на опасен отпад, е вообичаена практика; околу 99% од комуналниот отпад се депонира и не се преработува, со што се пропушта можноста за зачувување на животната средина, отворање на нови работни места, поефтини суровини за индустријата и приходи за државата во облик на даноци; најмногу отпадни води биле испуштени во водотеци, од тоа 34.6% непречистени и 27.4% пречистени.

Во публикацијата на Државниот завод за статистика „Статистика на животна средина, 2021“, се евидентирани повеќе проблеми во животната средина, кои бараат преиспитување на јавните политики, цврсти законски решенија и доследно применување на законите (стр.12): недостиг од регионални интегрирани системи за управување со комунален цврст отпад и системи за управување со посебни видови отпад, вклучувајќи го и опасниот отпад; недоволна покриеност на населените места и општините со системи за собирање и третман на отпадни води (особено за агломерации со над 10.000 жители); потреба од воспоставување интегрирано управување со речен слив, во согласност со новиот Закон за водите; загаденоста на воздухот со различен интензитет во различни делови на земјата; контаминираност на почвата што резултира со производство на земјоделски производи со несоодветен квалитет од подрачјата со контаминирани почви; проблем во обезбедувањето соодветно управување со природното наследство (со исклучок на националните паркови Пелистер, Маврово и Галичица, како и некои споменици на природата, за другите објекти на природата си уште не се номинирани субјекти за управување); завршување на процесот на воспоставување на националниот систем на заштитени подрачја во Република Северна Македонија; недоволно развиен мониторинг-систем на животната средина.

Во својот последен Извештај за напредокот на Република Северна Македонија за 2021 година, Европската комисија констатира (Кластер 4 – Зелена агенда и одржлива поврзаност, Поглавје 27: животна средина и климатски промени) дека е постигнат ограничен напредок во областа на животната средина и климатските промени и дека земјата треба значително да ја засили својата амбиција за правилно спроведување на правото на ЕУ во ова поглавје, што треба да ја зголеми ефикасноста на Економскиот и инвестициски план и да го забрза спроведување-

то на Зелената агенда за Западен Балкан. Притоа, посебно се констатира (в. Извештај, стр.112) дека административниот капацитет на сите нивоа останува слаб, со недоволно финансиски средства за спроведување и примена на постојното законодавство и дека треба да се подобри спроведувањето на Директивите на ЕУ за процена на влијанието врз животната средина и за процена на стратегиските оценки за животната средина, особено процесите на консултации со јавноста и на квалитетот на извештаи. Исто така, треба значително да се подобрат дијалогот со граѓанското општество и процесите на консултации со јавноста во овој сектор. Во таа смисла, подобрувањето на квалитетот на воздухот се соочува со ограничено спроведување на законите и слаби ресурси, слаба меѓусекторска соработка и слаба координација меѓу централните и локалните органи, така што загадувањето на воздухот во поголемите градови и понатаму претставува сериозна загриженост. Во однос на управувањето со отпад, слабите административни капацитети, ниската примена и ограничена меѓусекторската соработка остануваат главна пречка за напредок во овој сектор, воспоставувањето на регионалниот систем за управување со отпад и понатаму се соочува со одложувања, нестандартните депонии и дивите депонии и понатаму претставуваат важен проблем, а ограничени остануваат и сепарираното собирање на различни видови отпад и економски инструменти за промовирање на рециклирањето, повторната употреба и спречувањето на отпадот остануваат ограничени. Управувањето со квалитетот на водата не е засновано врз ефективен систем за следење на квалитетот и квантитетот на површинските и подземните води, така што спроведувањето на сите планови за управување со речниот слив остануваат нерешено прашање и потребни се поголеми напори за да се намали неприходната вода и да се спроведе принципот за целосно покривање на трошоците. Постигнат е одреден напредок во врска со заштитата на природата со прогласување нови национални паркови и заштитени зони и донесување планови за управување со нив и за нивна заштита, но останува потребата од одржување на финансирањето за управување со заштитените подрачја и од надминување на недоволната национална распределба за заштита на природата, којашто најмногу се потпира на помош од донатори, како и спроведувањето на препораките на УНЕСКО за природното и културното наследство на Охридскиот регион. Во однос на индустриското загадување и управување со ризик се констатира дека не се усвоени неопходите законски решенија (Законот за индустриски емисии) заради усогласување со Директивата Севесо III, регула-

тивите на ЕУ за еколошка ознака и систем за ревизија на управувањето со животната средина. Нема значително подобрување во областите на загадување со хемикалии и бучава во извештајниот период. Во однос на климатските промени, Извештајот нотира дека усогласувањето на правната рамка со правото на ЕУ останува на ниско ниво, а човечките и финансиските ресурси се многу ограничени и неопходни се засилени активности за спроведување на Договорот од Париз.

Потсетувањето на овие општопознати факти има неколку цели. Тие се крајно сериозна предупреда дека односот на државата и граѓаните кон заштитата и унапредувањето на природата и животната средина веќе има достигнато високо рамниште на нетолерантното и недозволено запоставување и негрижа, со што и уставно загарантираното право на граѓаните на здрава животна средина е сведено на празна уставна прокламација. Оттука, справувањето со климатските промени и еколошките проблеми мора да појде од прифаќање на ставот дека еколошката криза е рамна на економската, политичката или здравствената, на кои е обично фокусирана нашата политичка и правна апаратура. Таа има таков обем, што го надминува рамништето на правото на здрава животна средина како индивидуално право и не може да се мери само низ оптиката на конкретно утврдени случаи на негова повреда. Нејзините последици, видливи на сите страни, не може да се оправдуваат со остварување на некои „повисоки“ економски, социјални или други цели, како што се во прв ред економските придобивки од забрзаниот економски развој по цена на безобзирно унишување на животната средина. Девастацијата на животната средина го има достигнато рамништето на колективна, општествена и глобална загрозба на егзистенцијални добра на постојните и идните генерации, која бара и нов сестран одговор (културен, економски, политички и правен), во тие рамки и низ нова уставна и правна парадигма на еколошка правда втемелена врз интергенерациски пристап. Уставниот и правниот контекст на заштитата на природата и животната средина и на човековото право на здрава животна средина не може да остане во постојната рамка. Неопходни се суштински уставни реформи, законски промени и создавање ефикасни институции за нивната примена, како и радикални промени на улогата на Уставниот суд во заштитата на животната средина и на правото на поединецот на здрава животна средина.

2.1. Појдовни основи на екоцентричниот пристап кон заштитата на природата

Нови хоризонти во промислувањето на иднината како умна заедница на човекот и на средината во која живее, како и на сегашните и на идните генерации отвора новиот филозофски и правен концепт на еко(био)центризам. За разлика од владејачката антропоцентрична парадигма, којашто го гледа човекот како вредност над сите други вредности, екоцентризмот ја истакнува како највисока вредна (интринсична) вредност целата природа, на која и припаѓа и човековиот род. Концептот на екоцентризам го содржи во себе и биоцентризмот како филозофски и етички правец која гледа вредна вредност на сите живи суштества, вклучувајќи ги во еколошките системи како целини и нивните абиотски аспекти. Тој подеднакво го инволвира во себе и зооцентризмот (гледање вредност кај животните) со експлицитно вклучување на флората и еколошките контексти за организмите. Во таа смисла, екоцентризмот е чадорот што ги вклучува антропо-био и зоо-центризмот, истовремено земајќи предвид дека животот се потпира на геолошките процеси и геоморфологијата и природните услови за живот, така што во својот најширок контекст го вклучува и неживиот свет, односно природата како „геодиверзитетот“. Поаѓајќи од тоа дека сите организми се појавиле и еволуирале од природата (земјата) и се поддржуваат од неа, природата, а не организмите (вклучително и човештвото), е метафора за животот, животен центар и целина на која и е си потчинето, вредност по себе која мора да биде признаена како таква и не зависи од човековата оцена. Како фундаментален филозофски правец, екоцентричната филозофија е основа за еколошката свест како практичен императив што имплицира социјална трансформација кон екоцентризам.

Поставувајќи ги основите на нова вредносна вертикала, која започнува од природата и над која се наредени сите други вредности, екоцентричната филозофска мисла развива нови општествени и морални аргументи, на кои може да се заснова политичката и правната парадигма на современото општество, во која не само човекот, туку и другите организми и сите делови од живата и неживата природа, се членови на еколошката екумена и услови без кои е невозможно одржувањето и унапредувањето на животот воопшто и на хуманиот и одржлив развој на општеството.

Нејзина цел е, промовирајќи нова вредносна оптика, да промовира нови социјални, морални, економски, политички и правни ставови кои одговараат на барањата на новата постиндустриска ера низ редефинирање на односот помеѓу антропоцентричната и екоцентричната етика (в.Марјановиќ, (2011): 527). Како одговор на современите предизвици на еколошката криза, концептот на екоцентрична (биоцентрична) филозофија во целиот центар го поставува постулатот на одговорност за состојбата на човештвото, перспективите на идните генерации и на целата природа и животот воопшто како неопходен услов за човековото постоење. Тоа е холистички пристап, кој го гледа животот како целина што ја сочинува биолошката и моралната заедница и правото на живот на целиот жив свет - флора и фауна во која било форма, дури и материјалниот свет кој е услов за живот. Врз таа основа е втемелено основното човеково право на достоинствен живот, што е многу повеќе од неприкосновено право на здрава животна средина и ги опфаќа сите компоненти на квалитетот на животот во целосна смисла на зборот.

Екоцентризмот отвора сосема нова перспектива за основните категории на правото, кои се тесно поврзани со статусот на човековите права. Од особена важност е идејата за позиционирање на перспективната одговорност како контрапункт на денес владејачкиот концепт на ретроспективна одговорност за она што човекот го направил со прекршување на неговите должности. За разлика од ретроспективната, проспективната одговорност е одговорност на поединецот за она што тој според својата општествена улога бил должен да го направи, или да го предвиди како последица на неговите постапки и да го спречи, не само за другите членови на општествената заедница, туку и за потомството, за она што ќе се случува во иднина. Jonas (во неговата книга „Принципот на одговорност “од 1979 година) тргнува од ставот дека само метафизиката може да ја развие спекулативната основа на „трансценденталната или метафизичката должност на поединецот за постоење на луѓе на Земјата во иднина, кои се олицетворение на човечкиот род под оние услови на постоење, кои си уште дозволуваат реализација на идејата за човекот“(Jonas, (1984): 292). Тој ја поистоветува идејата за човекот со идејата за слобода, така што јадрото на етиката на одговорноста е чувството за одговорност и слобода, кое треба да го доведе поединецот до јасно спротивставување на деструктивните или тоталитарните концепти за иднината, развиени врз која било

основа (еколошка, економска, воена, политичка итн.). Во таа смисла, етиката на одговорност не се сведува на одговорност за одржување на човечкиот вид, односно на биеколошката етика, туку вклучува и одржување на институциите на човечката културна традиција кои се ненадминати достигнувања на континуитетот на човековото постоење, заедничкиот живот на младите и старите генерации, коегзистенција на минатите културни достигнувања и новите културни и етичките вредности (в. Ārviš (2005): 28).

На тој постулат се заснова и барањето за индивидуална одговорност како неопходна компонента на солидарноста и обврската за активно учество во колективните активности на човештвото, развиена како меѓуиндивидуална и меѓународна одговорност. Секој поединец е должен да ги предвиди негативните последици од своите постапки и е одговорен за нив, според новиот „еколошки императив“ кој гласи: „постапувајте така што последиците од вашите постапки ќе бидат конзистентни со трајноста на вистинскиот човечки живот на земјата“ (Jonas). Биетиката не ја исклучува ретроспективната одговорност, туку само додава нови етички обврски на постоечките, вклучувајќи ја и обврската за апсолутно почитување на животот, слободата и другите човечки вредности (Calicott, (1999):124).

2.2. Екоцентризмот како правен постулат

Екоцентричната филозофија помина релативно краток пат на сопствениот развој за да достигне денес до општо прифаќање на нејзините главни определби за концептот на одржлив развој како глобална проекција на хуманиот развој на современото општество, како и на новиот правен концепт на еколошка правда, кој е во фаза на забрзано конституирање врз следните разумни правила: треба да се отфрли си што го загрозува есенцијалниот интерес за заштита и одржување на животот, си што создава неправедни привилегии за некого во однос на другите, како и си што ги загрозува јавните добра или средствата кои не ги штитат. Овие правила треба да бидат гарантирани со строги уставни и институционални гаранции (Barry, (1999): 67).

Прифаќањето на стојалиштето за внатрешната вредност на природата како вредност по себе и основа и извор на сите други вредности, се одвива низ динамика диктирана со јакнењето на свеста за длабочината на еколошката криза како гло-

бален проблем (в. Корнина et.al. (2017): 36). Прв најзначаен меѓународен документ на патот на екоцентризм е Светската повелба за природата, усвоена од Обединетите нации на 28 октомври 1982 година, која прокламира пет „принципи на зачувување според кои треба да се води и да се суди целото човечко однесување кое влијае на природата“: да се почитува природата да не бидат нарушени нејзините суштински процеси; да не биде загрозувана генетската одржливост на земјата; нивоата на популација на сите форми на живот, диви и припитомени, мора да бидат барем доволни за нивниот опстанок, и за таа цел треба да се зачуваат потребните живеалишта; сите области на земјата, и копно и море, ќе бидат предмет на овие принципи на зачувување; ќе се даде посебна заштита на единствените области, на репрезентативни примероци од сите различни видови екосистеми и на живеалиштата на ретки или загрозувани видови; со екосистемите и организмите, како и со копнените, морските и атмосферските ресурси што ги користи човекот, да се управува за да се постигне и одржи оптимална одржлива продуктивност, но не на начин што ќе го загрози интегритетот на оние други екосистеми или видови со кои коегзистираат; природата треба да биде заштитена од деградација предизвикана од војување или други непријателски активности.

Декларацијата од Рио за животна средина и развој, усвоена на Конференцијата за животна средина и развој на ОН во 1992 година (неформално познат како Самит за Земјата), содржи 27 принципи наменети да ги водат земјите во идниот одржлив развој. Иако Декларацијата не ја потврди внатрешната вредност на природата, сепак содржи екоцентричен став (точка 39); во кој се истакнува дека планетата Земја и нејзините екосистеми се нашиот дом и дека за да се постигне праведен баланс меѓу економската, социјалната и животната средина за потребите на сегашните и идните генерации, неопходно е да се промовира хармонија со природата. Во 2000 година во Париз е прогласена Повелбата за Земјата (Earth Charter), од Комисијата за Повелба за Земјата на УНЕСКО, која го промовира стојалиштето дека заштитата на животната средина, човековите права, правичниот човечки развој и мирот се меѓусебно зависни и неделиви. Набрзо, во 2002 година на Самитот за одржлив развој на ОН во Јоханесбург, Јужна Африка, екоцентричниот светоглед силно напредуваше низ Декларацијата која повикува на признавање дека сите суштества се меѓусебно зависни и секоја форма на живот има вредност без разлика на неговата вредност за луѓето.

Во 2015 година ОН ја усвоија Агендата за одржлив развој за 2030 година и Глобалните цели на одржлив развој (Sustainable Development Goals- SDGs), како заеднички план на државите-членки за обезбедување мир и просперитет за луѓето и планетата денес и во иднина. Како итен повик за акција, 17-те Глобални цели ги интегрираат антропоцентричните и екоцентричните постулати низ хармонизација на стратегиите и политиките на економски развој, намалување на сиромаштијата и нееднаквоста и заштитата на животната средина. Сите поединечни цели се интегрирани во единствена структура на области и активности кои се поставени во тесна заемна интеракција и барање за развој кој ја балансира социјалната, економската и еколошката одржливост. Од посебно значење за заштитата на природата и животната целина се: целта 15 за одржливо искористување на земјата со заштита, обновување и промовирање одржливо користење на копнените екосистеми, одржливо управување со шумите, борба против опустинувањето и запирање и враќање на деградацијата на земјиштето и запирање на загубата на биолошката разновидност, но и другите цели кои ја инкорпорираат еколошката димензија на одржлив развој: целта 6 – чиста вода и санитарни услови; целта 7 – обновлива и достапна енергија; целта 11 – одржливи градови и заедници; целта 12 – одговорно користење на ресурсите; целта 13 – мерки за климатските промени; целта 14 – одржливи океани.

Поставката дека екоцентризмот не пледира за отфрлање на антропоцентризмот, туку за негово инволвирање во интегриран вредносен систем, чијашто основа е новото „историско помирување“ помеѓу поединецот и природата (по многумилениумскиот развој на човештвото од времето на учењето на првите антички филозофи „физичари“), наидува на силен отпор од позициите на материјализмот и консумеризмот и концептот на глобализацијата потпрен врз грубиот економизам (Atkinson, (2013): 20). Голем дел од инфраструктурата и моделите на потрошувачка на високо развиените земји се засноваат врз неодржливо високи нивоа на користење на ресурсите. Од перспектива на одржлив развој, развиените земји може да се гледаат не само како неодржливи, туку парадоксално и помалку развиени отколку што често ги прикажуваме (Haugestad, Wulfhorst, 2004: IX) „Границите на растот“ на глобално еколошко ниво беше врамен како релативно нов концепт пред 30-40 години. Но, повеќе од 30 години по првата конференција на ОН за животната средина во Стокхолм - која ги постави ограничувањата

на ресурсите за раст високо на агендата - главните инфраструктурни решенија во повеќето богати земји си уште непотребно бараат натамошно исцрпување на сите можни природни ресурси. Грубиот економизам ја брани својата позиција со антропоцентричната дефиниција на поимот на „екосистемски услуги“ како „придобивки што поединците ги добиваат од екосистемите.“ Апсолутизирањето на економскиот интерес за раст и развој по секоја цена имплицира во најмала рака толерантен однос кон уништувањето на природните реурси и биодиверзитетот си додека, според концептот на „слаба“ одржливост кој смета на човечкиот капитал (знаења и вештини), на идните генерации им пренесуваме пари, знаења и градби.

3.1. Поим и содржина на концептот на еколошката правда

Под влијание на климатските промени и еколошката криза, потребата од уредување и засилена заштитата на човековите права и на природата во последните децении го помести фокусот на јавните политики кон создавањето нов институционално-правен систем на еколошко право. Неговото обликување е денес под силно влијание на концептот на еколошка правда како симбиоза на природните човекови права и неопходните одговори на современото општество за заштитата на природата пред предизвиците на еколошката криза (терминот еколошка правда за првпат го користат Low и Gleeson, (1998):2).

Формиран под силно влијание на барањето за комплементарност на антропоцентризмот и еко(био)центризмот, содржината на поимот на еколошка правда ја одредуваат два постулати на дистрибутивната правда: правична распределба на природата и нејзините ресурси меѓу луѓето и правични односи меѓу луѓето и природата (Лилић, Дреновак-Ивановић, (2014): 45; O`Gorman, (2017): 435). Неговата специфичност во однос на си уште владејачките сфаќања за правдата (комулативна и дистрибутивна), врзана за статусот на поединецот и неговите природни права, е што ја напушта исклучиво антропоцентрично заснованата „сфера на правдата“ (s. Nozick, (1974): 28). Тој е во прв ред фокусиран врз дистрибутивната правда меѓу поединците како социјални битија, кои уживаат човекови права и уживаат специфични општествени услови и создаваат добра во допир со природата (изградба на брани, патишта, вештачки езера, пренамена на земјиштето итн.), кои се ставаат во општа употреба и на тој начин стануваат јавни добра. Во однос на сите добра кои се од општо значење за сите членови на општествената заедница, клучно барање на правдата е исклучување на каков било монопол врз нив (види Walzer, (1983): 17).

Над ова рамниште, на кое концептот на еколошка правда и не отстапува од класичното сфаќање за дистрибутивната правда, во него е инкорпориран интергенерациониот пристап, како барање за правично задоволување на интересите не само на постојните генерации низ непристрасна распределба на јавните добра (Rawls, (1973): 302), туку и на идните генерации, а над сето тоа и правичен однос помеѓу човекот и природата (живиот и неживиот свет) што го опкружува.

Еколошката правда како меѓугенерациски постулат е замислена како правда меѓу сегашните и идните генерации, а нејзината смисла е најексплицитно изразена низ познатата формулација во Извештајот Brundland за одржлив развој: „развој кој ги задоволува потребите на сегашните генерации, без да ја загрози способноста на идните генерации да ги задоволат своите потреби“ (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future 1987; в. Корпина, (2014):2). Најсилен (истовремено најслаб) аргумент на еколошката правда е токму барањето нечовечките организми или неживиот свет, коишто претставуваат животна средина, да се сметаат како автономни вредности кои имаат вродени барања за правично човеково однесување, иако не се морални ентитети (Baxter,(2005):4).

Концептот на еколошка правда ги опфаќа грижите за дистрибутивната, корективната и процедуралната правда (Ebbesson, Okowa, (2009):4). Најчесто се дели на два (дистрибутивна правда, процедурална правда) или три (покрај споменатите – и правдата како признание) основни обрасци. Оценувањето на дистрибутивната правда често следи квантитативни, статистички пристапи, на пр. мерење на квалитетот на воздухот во соседството на индустриски производствени капацитети и анализа на особено загадените делови од градот, во исто време земајќи ја предвид социјалната структура на погодените населби. Процедуралната правда во смисла на широка, инклузивна и демократска процедура на одлучување е дефинирана како алатка или дури и предуслов за постигнување на дистрибутивна правда.

Правдата како признание е трет посебен, но со претходните постулати тесно поврзан принцип, фокусиран особено врз положбата на потенцијално засегнатите лица или групи на лица. Во дебатата за еколошката правда таа компонента е воведена од Schlosberg, кој го дефинира „признавањето“ на другиот или другото како предмет, но и како услов на правдата. Тој понуди најхолистичко објаснување, дефинирајќи ја еколошката правда низ следниве аспекти: правична распределба на еколошките добра и штети; препознавање и признавање на човечките и нечовечките интереси во одлучувањето и дистрибуцијата на добрата;

постоењето на делиберативно и демократско учество во јавните еколошки политики; и градење на односи на правичност меѓу поединци и групи и нечовечки делови од природата. Правдата не се сведува само - па дури ни примарно - на обезбедување правична распределба на добрата. Да се постапува праведно со другиот (другото) вклучува и признавање на нивното членство во моралната и политичката заедница, промовирање на способностите потребни за нивно функционирање и обезбедување на нивно вклучување во политичкото одлучување. Теоријата и практиката на еколошката правда мора да се потпира врз класичниот концепт на дистрибутивна правда, но исто така и врз нејзиното сфаќање како признавање, учество во одлучувањето и правични односи помеѓу луѓето и природата (Schlosberg, (2007):145).

3.2. „Признавање“ на интринсична вредност на природата

Концепцијата за правдата како „признавање“ ја пополнува празнината што ја создава класичната дефиниција на правдата во однос на меѓугенерациската правда и правичниот однос меѓу човекот и неговото природно опкружување, спротивставувајќи ги своите аргументи на мислењето на бројни автори, кои сметаат дека еколошката правда сама по себе е контроверзна идеја. Тие спорат, имено, дека е обична фантазија правичното (мерливо) поврзување на интересите на сегашните со идните генерации, при речиси целосна непредвидливост на иднината на општеството (Hiskes,(2009):2). Во филозофската традиција од Аристотел до денес, преовладува ставот дека правдата се карактеризира со еден вид реципроцитет (do ut des), кој тешко може да се замисли како реципрочно давање и возвраќање помеѓу сегашните и идните генерации. Во буквална смисла, реципроцитет би значело дека сегашните генерации имаат право да ја користат природата за свои цели, но и должност да ја зачуваат за идните генерации. Но идните генерации? За нив можеме да претпоставиме дека ќе имаат такво право и должност кон оние што доаѓаат по нив, но не и кон постоечките генерации. Имале морална основа барањето да се зачува целата природа, без никакви интервенции, за идните генерации и за таа цел да се лишат постојните генерации од секакви погодности во нејзиното користење? Останува да се зборува за претпоставен или „рефлексивен реципроцитет“ во замислената конвергенција на сегашноста и иднината.

Предмет на големи дебати е и вклучувањето во поимот на еколошката правда на живиот свет како „правда меѓу видовите“ (biospheric egalitarianism), како и на неживата природа, независно од нивната инструментална вредност за луѓето (Baxter, (2005): 43). Проблемот со живите и неживите делови на природата како партиципенти во „еколошката екумена“ е во тоа дека тие не можат да бидат субјекти на морални и законски должности и права. Ова не значи дека човекот може без никакви морални или правни обсири да располага со нив, или дека има некаква априорна морална или правна должност, освен ако таква не му наложува законот кој е договор меѓу луѓето, донесен во „отсуство“ и на идните генерации и на живиот и неживиот свет кој ги опкружува. Но неспорно е дека природата и сите нејзини форми имаат внатрешна вредност по себе, затоа што претставува незаменлив услов за човековото постоење. Таквите нејзини својства создаваат морална и правна должност на човекот да избира правци на делување и односи со природата, кои го поддржуваат животот и за себе, за другите членови на општествената заедница и за идните генерации. Поради тоа, сите делови на природата мораат да бидат „признати“ како агенси на правдата што ги диктираат разумните одлуки во јавните политики и постапувањето со нив. Еманација на должноста на човекот за признавање на вродената вредност на природата имплицира барање на природата да и се обезбеди правна заштита, без таа, или нејзините делови, да се субјекти на моралот или правото. Сето ова значи дека независно од дебатата за инклузивноста на поимот на еколошката правда во однос на неживиот свет, живиот и екосистемите, не може да се негира нивната вродена вредност од една страна, ни од друга страна нужноста од највисоко морално и политичко и правно размислување за нивната заштита од злоупотреби и уништување (Perer, (2018): 17).

Еден сјаен пример во современите законодавства ја потврдува исправноста на учењето за еколошката правда и неговото прифаќање како нова правна парадигма што ги поврзува антропоцентричниот и екоцентричниот пристап кон „еколошката екумена“. Во 2010 година Боливија усвои закон, кој носи спектакуларен екоцентричен наслов: „Закон за правата на Мајката Земја“ (Ley 071 de Derechos de la Madre Tierra). Тоа е прв закон во светот, со кој правата на природата се изедначуваат со правата на човекот. Законот ги рedefинира богатите минерални наоѓалишта на земјата како „благословени“ и содржи радикални нови заштитни

механизми и социјални мерки за намалување на загадувањето и контрола на индустријата. Тесно поврзани со прашањето за извршување се законските мерки за „одбрана на Мајката Земја“, Законот предвидува формирање Омбудсман на Мајката Земја (Defensora de la Madre Tierra), како пандан на Омбудсманот за човекови права (Defensora del Pueblo), а гаранциите за заштитата на Земјата се дополнително зајакнати со одредбата на Уставот на Боливија за уставноправна заштита со поднесување уставна тужба (в. Calzadilla, Kotzky, (2018): 409).

Колку и да претставува атипична правна појава, овој закон сведочи дека прашањето за „правата на природата“ влегува наголемо во фокусот на глобалниот интерес за озаконување на заштитата на природата врз екоцентрични основи. Тоа е кренато и на конституционално рамниште, за што најбележит пример претставува Уставот на Еквадор од 2008 година (прв и за сега единствен во светот), кој содржи посебна глава (Глава 7)- права на природата. Неговата основната одредба (чл.71) гласи: „Природата, (или Pachamama), каде што животот се репродуцира и настанува, има право на интегрално почитување за нејзиното постоење и за одржување и регенерација на нејзините животни циклуси, структура, функции и еволутивни процеси. Сите луѓе, заедници, народи и нации можат да ги повикаат јавните власти да ги спроведуваат правата на природата. Државата ќе им даде стимулации на физичките и правните лица и на заедниците да ја заштитат природата и да промовираат почитување на сите елементи што го сочинуваат екосистемот.“ Во чл.72 е содржана следнава одредба: „Природата има право да се обнови. Ова обновување е настрана од обврската на државата и физичките или правните лица да обесштетат поединци и заедници кои зависат од засегнатите природни системи. Во случаите на сериозно или трајно влијание врз животната средина, вклучително и оние предизвикани од експлоатација на необновливи природни ресурси, државата ќе воспостави најефикасни механизми за постигнување на обновувањето и ќе донесе соодветни мерки за елиминирање или ублажување на штетните еколошки последици.“ Следните одредби (чл.73-74) содржат обврска на државата за примена на превентивни и рестриктивни мерки за заштита на видовите, екосистемите и природните циклуси и го уредуваат правото на користење на животната средина и природните богатства и услугите за нивна заштита.

Интересно е дека во си поширок круг на правни системи се пробива новата категорија на „права на природата“. Така, на пример, во повеќе држави на САД особено од 2019 година се донесени бројни закони и други прописи кои содржат одредби за правата на природата, голем дел од нив на локално ниво заради заштита од загрозување на почвата, екстракција на подземни води ископување минерали итн., (во Питсбург, Пенсилванија, е усвоен закон кој содржи ваква одредба: „природните заедници и екосистеми поседуваат неотуѓиви и основни права да постојат и да се развиваат“; во 2013 година, Градскиот совет на Санта Моника усвои „Уредба за правата за одржливост“, со која се признаваат „фундаменталните и неотуѓиви права“ на „природните заедници и екосистеми“ во градот за да „постојат и да се развиваат“ (итн.).

Еко(био)центричниот и интергенерацискиот пристап е прифатен и од германскиот Устав, иако на индиректен начин, во неговата одредба од чл. 20-а (заштита на природните основи на животот и животните), според која „имајќи ја предвид и својата одговорност кон идните генерации, државата ќе ги заштити природните основи на животот и животните со законодавство и, во согласност со законот и правдата, со извршни и судски дејствија, во рамките на уставниот поредок.“

Во рамките на ЕУ, конкретно Европскиот економски и социјален комитет, е започната сериозна дебата за уредување на „правата на природата“. Во рамките на таа дебата е изготвена и мошне сериозна студија под наслов „Кон Повелба на ЕУ за основните права на природата“, која има за цел да постави рамка за правно признавање на правата на природата во правниот поредок на ЕУ, како предуслов за поинаков и подобрен однос меѓу луѓето и природата. Студијата ја покажува најпрвин улогата на правата на природата во однос на целите за заштита на животната средина и се осврнува на причините зошто сегашното право за животна средина на ЕУ не го обезбедува потребното ниво на заштита на природата. Исто така, студијата содржи оценка како „правата на природата“ може да помогнат да се надминат неуспесите на еколошкото право и врз основа на наодите од анализата, се идентификуваат и презентираат стратешките одредници потребни за да се постигне вистинска заштита на екосистемот. Конечно, студијата поттикнува расправа за можноста за воведување на Повелба за правата на природата во правниот систем на ЕУ (в. Carducci et al., (2020): 9).

Колку и овие примери да прилегаат на идеалистички и нереални правни обрасци, кои немаат шанса да бидат оживотворени во судир со владејачката неолиберална развојна агенда, тие претставуваат несомнено поттик за отворање сериозни расправи за начините на кои на таквите нови правни конструкти може да се прилагодат нашите општествени, економски, правни и политички структури, и за разрешувањето на многуте нормативни и практични противречности кои веројатно ќе се појават кога интересите за заштита на правата на природата ќе се судираат со грубите економски интереси.

4.1. Еколошката правда како уставен концепт

До пред неколку декади, концептот на заштитата на природата низ призмата на човековото право на здрава животна средина се сметаше за нова, дури и радикална идеја. Доволна потврда за тоа е фактот дека правото на здрава животна средина не се наоѓа како аксплицитно прокламирано право во пионерските документи за човекови права како што се Универзалната декларација за човекови права (1948), Европската конвенција за заштита на човековите права и основните слободи (1950), Меѓународниот пакт за граѓанските и политичките права (1966) или Меѓународниот пакт за економските, социјалните и културните права (1966). Во ерата на нивното изготвување свеста на општеството за големината, темпото и негативните последици од деградацијата на животната средина не беше доволно напредната, за да тие да го гарантираат правото на здрава животна средина како основно човеково право.

Првото негово официјално признавање доаѓа на Конференцијата на Обединетите нации за човековата средина, одржана во 1972 година во Стокхолм. Усвоената Стокхолмска декларација за животната средина, која е прв меѓународен документ за еколошкото право, го промовира правото на здрава животна средина како право на секој поединец, но и обврска на државите да бидат главните гарантни за обезбедување услови за остварување на ова право (Принципот I): „човекот има основно право на слобода, еднаквост и соодветни услови за живот, во средина со квалитет што дозволува живот со достоинство и благосостојба, и има свечена одговорност да ја заштити и подобри животната средина за сегашните и идните генерации.“ Декларацијата содржи 26 принципи кои се однесуваат на животната средина и нејзината заштита и унапредување и ги повикува државите да создадат регулативи за заштита на дивниот свет и да ги зачуваат достапните природни ресурси, усвојувајќи и национални политики за планирање на растот на населението заради решавање на проблемите со пренаселеноста што ја нарушува состојбата со природните ресурси. Основните принципи презентирани во Декларацијата резултираа со усвојување на Програмата за животна средина на ОН, која подоцна разви повеќе специфични протоколи за заштита на животната средина. На Конференцијата е усвоен и Акциски план со 109 препораки за примена на Стокхолмската декларација. Со овој меѓународен документ започнаа директно и јасно да се втемелуваат основите за понатамошното меѓународно право кое го гарантира и го штити правото на здрава животна средина на луѓето.

На 20 годишнината од Декларацијата, врз основа на Резолуцијата 64/236 на Генералното собрание на ОН, во Рио де Жанеиро е одржана Конференција за одржлив развој на ОН („Самит за Земјата“), на која е усвоена Декларација (наречена „Рио+20“), чијашто цел е реафирмација на Стокхолмската декларација, истакнување на интегралната и меѓузависната природа на планетата Земја како дом на сите луѓе, како и воспоставување глобално партнерство преку создавање на нови нивоа на соработка помеѓу државите, клучните сектори во општеството и поединците. Слично на Стокхолмската декларација, и Декларацијата од Рио предвидува 27 принципи чиј фокус, покрај заштитата на животната средина, е и одржливиот развој како една од клучните цели околу кои треба да се обединат државите, приватниот и граѓанскиот сектор и другите интересни групи во насока на намалување на сиромаштијата, унапредување на социјалната еднаквост и обезбедување заштита на животната средина. Усвоена е и „Агендата 21“, како иницијатива чијашто главна цел е секоја локална власт да подготви своја локална Агенда 21, со политики и мерки за борба против еколошка штета, сиромаштија и болести преку глобална соработка за заеднички интереси, заемни потреби и споделени одговорности заради постигнување глобален одржлив развој. На Самитот во Рио се отворени за потпишување Рамковната Конвенција за климатски промени на ОН и Конвенцијата за биолошка разновидност и започнати преговори за Конвенцијата за борба против опустинувањето. Во декември 1992, Генералното собрание на ООН, ја формира Комисијата за одржлив развој (UN Commission on Sustainable Development, CSD) како меѓу-владино, функционално тело основано со цел ефективно следење на препораките и заложбите кои произлегоа од Конференцијата за животна средина и развој. Комисијата е составена од 53 члена кои имаат тригодишен мандат и поднесува извештаи до Советот за економија и социјални работи (ECOSOC).

Самитот во Рио е одржан во време кога се стекнати доволно научно засновани сознанија за засилената деградација на животната средина, што резултира со дискриминација и сериозно загрозување на човековите слободи и права. Исто така, согледувањето на важноста од вклучување на целокупната јавност при донесувањето одлуки поврзани со заштитата на животната средина и одржливиот развој, за првпат на толку директен начин ги стави на сериозен испит јавните

политики, ефикасноста на правните системи и степенот на почитувањето на човековите права и демократските односи во државите. Фокусирајќи се на еколошката криза и одржливиот развој, Декларацијата од Рио всушност длабоко завлегува во есенцијалните проблеми на глобализираниот свет, карактерот на владејачките економски и политички обрасци и суштинските барања за отстранување на неправедните разлики кои постојат и константно се продлабочуваат на глобално рамниште и на рамниште на државите, вклучувајќи ги и најразвиените. Во таа смисла, одделните принципи прогласени со Декларацијата од Рио имаат универзално политичко и правно значење на основи за радикален пресврт во современото капиталистичко општество, низ кој грубата глобална неолиберална економска ориентација, корпоративизмот и консумеризмот ќе мораат да отстапат пред постулатите на почитување на природата („Мајката Земја“), барањето за одржлив развој кој гарантира живот за идните генерации и заштитата на правото на здрава животна средина. Тие му додаваат ново значење на современото сфаќање за демократијата, надополнувајќи ја неговата владејачка, главно испразнета од човечка содржина смисла, со природната димензија на еколошката демократија, во која партиципираат сите граѓани на светот. Такво значење имаат посебно Принципот 3 на Декларацијата од Рио, според кој „правото на развој мора да се исполни така што правично да се задоволат развојните и еколошките потреби на сегашните и идните генерации“, како и Принципот 10, кој гласи: „треба да се обезбеди секое лице да има пристап до информации, да може да учествува во процесот на донесување одлуки и има пристап до правдата за прашања од областа на животната средина, со цел да се заштити правото на здрава и одржлива животна средина за сегашните и идните генерации.“ Принципот на информираност, партиципативност во одлучувањето во јавните еколошки политики и судска заштита на еколошките права претставува основа за донесување на Архуската конвенција од 1998 година.

По усвојувањето на Декларацијата од Рио е започнат забрзан процес на усвојување на повеќе меѓународни конвенции за климатските промени, одржливиот развој и правото на заштита на животната средина. Така, во 1994 година влезе во сила Рамковната Конвенција за климатски промени од 1992 година; во однос на финансирање на развојот во 2002 година е усвоен Консензусот од Монтереј (Monterrey Consensus) на Меѓународната конференција за финансирање на

развојот на ОН, одржана во Монтереј, Мексико; на Светскиот самит за одржлив развој одржан во 2002 година во Јоханезбург, Јужна Африка се усвоени Политичка декларација и План за имплементација, со кои се потврдува заедничката заложба за примена на принципите од Декларацијата од Рио и целосна примена на Агенда 21; во 2005 година стапи во сила Протоколот од Кјото, со кој се проширува Рамковната конвенција за климатски промени, усвоен во Кјото, Јапонија, во 1997 година, натаму проширен (во однос на емисија на стакенички гасови), со Амандманот од Доха, усвоен во 2012 година; Архуската конвенција за пристап до информации, учество на јавноста во одлучувањето и пристап до правда во врска со прашања поврзани со животната средина, усвоена на четвртата министерска конференција: „Животна средина за Европа“, одржана во Архус, Данска, под покровителство на ОН во 1998 година, стапи во сила во 2001 година (ратификувана од повеќето европски држави и ЕУ); во 2015 година на Глобалниот самит за климатските промени на ОН е усвоен Парискиот Договор, којшто има за цел да ги обедини државите во борбата против климатските промени преку приспособување на зелени извори на енергија, намалување на стакленичките гасови и намалување на глобалното затоплување (стапи во сила во 2016 година); меѓу исто така значајните активности на Советот на Европа на ова поле особено значајно е усвојувањето на Конвенцијата за заштита на животната средина преку кривичното право од 1998 година, која предвидува обврска за државите потписнички во своите казнени законодавства да ги инкриминираат различните дела на оштетување на квалитетот на воздухот, почвата, водата, животните или растенијата. Повеќе други меѓународни конвенции (за заштита на биолошката разновидност, за борба против опустинувањето итн.), донесени главно во рамките на ОН во последниве две декади, формираат комплементарен „сет“ од меѓународно обврзувачки норми, препораки и стандарди кои имаат стожерно значење за формирањето на националните системи на еколошка правда. Исто така, се повеќе меѓународни, регионални и други организации се фокусираат на заштитата на животната средина, вклучително и Европската Унија, создавајќи разгранета мрежа на вертикално и хоризонтално координирани политики и активности (в. Лилић, Дреновак-Ивановић, (2009): 44).

Развојот на меѓународни норми и стандарди во еколошката сфера ги следи истите закономерности според кои се развива универзалниот концепт на човековите природни слободи и права и нивната заштита. Тие се дел од еволуцијата на тој концепт, која се одвива низ градуално проширување, покрај првата и втората (лични, граѓански и политички права), на сега трета генерација (социјални, економски, културни), со веќе видлива тенденција за појава на четвртата генерација (правата на дигиталната ера). Притоа, прифаќањето на нови генерации права тече низ интерактивни односи помеѓу одделните држави, кои се на различни степени на развој и усогласувањето на нивните интереси во меѓународните организации, како што се ОН или Советот на Европа, со повратно дејство на усогласените принципи врз националните правни системи. Тој процес во овој случај е олеснет со фактот дека сите држави се соочуваат со истите проблеми на климатски промени и еколошка криза, кои имаат глобални причини и дејство.

Сосема ненасилно и во согласност со природата на нештата развојот на меѓународни еколошки норми морал да го следи императивот за хармонизирање на антропоцентричниот и екоцентричниот пристап, едноставно поради тоа што прашањето за унапредување и заштита на човековите права на здрава животна средина не може да се решава на апстрактно рамниште, без воспоставување на принципиелна релација со природата како „сопственост“ не на одредена генерација или држава, туку на човештвото воопшто. Во тој контекст, развојот на меѓународните норми и стандарди за релативно краток временски период оствари мошне забележливи резултати. Најпрвин, екоцентризмот како изгледност за хуман развој на човештвото помирено со природата и за обезбедување на животот на идните генерации, доби јасен облик низ концептот на „одржлив развој“, чијашто рамка вклучува не само економска, политичка и правна, туку и културна димензија. Централна позиција во тој концепт има природата како тоталитет, во умна заедница со човековите активности за нејзино користење на начин со кој не се загрозуваат природните закономерности на нејзиното постојано возобновување. Сосема е јасно дека тој концепт би останал на рамништето на празна декларација, ако не се сфаќа и како човеково право на одржлив развој. Секој човек има право на одржлив развој, кое му гарантира остварување на другите негови права, зависни од степенот на благосостојбата на општеството во кое живее, но и сигурност во изгледноста на животните околности во кои треба да живеат неговите деца.

Следен резултат е прифаќањето на концепт на екоцентричниот концепт на интергенерацииска правда, со јасната дикција на меѓународните документи кои во кругот на субјектите на еколошките права ги внесуваат „идните генерации“. Тоа го наметнува прашањето – кој ќе се грижи за нивните интереси (покрај, се разбира, поединците кои мислат конкретно на нивните непосредни наследници)? Генерализацијата на интересите на идните генерации имплицира нов пристап кон заштитата на природата како грижа на постојните генерации, но и од нивните неодмерени аспирации кон искористување на природните ресурси. Тоа имплицира создавање на правни гаранции и независен и објективен институционален механизам, кој ќе има моќ да ги кочи утилитаристичките и по правило крајно прагматични концепти на владејачките олигархии, водени во своите економски и други политики од тесни и краткорочни интереси. Покрај другите институции, кои треба да доживеат преобразба (омбудсман, независни агенции за заштита на животната средина итн.), еден од најзначајните механизми претставува и уставното судство.

Конечно, поставувањето на „сет“ од основни принципи, како и норми и стандарди со обврзувачките конвенции, човековото право на здрава животна средина добива своја содржина, или барем основи за нејзино натамошно обликување. Таа има материјална и процедурална димензија. Првата, сочинета од јасните забрани што државата мора да ги почитува (заштита на биодиверзитетот, емисии на штетни материји итн.) и од нејзини обврски во однос на заштитата на тоа право со преземање на превентивни мерки, уредување на одговорноста за еколошка штета, инкриминирање на еколошкиот криминал, правото на судска заштита на еколошките права итн. Втората, процедурална димензија на тоа право е исто така јасно прецизирана како право на поединецот (или на неговите асоцијации) да биде информиран за политиките и одлуките во еколошката сфера и да учествува активно во процесот на одлучување, како и должност на државата нив да ги гарантира.

Таквиот развој на меѓународното еколошко право изнудува неодољно започнување на национално рамниште на процес на конституционализација на заштитата на природата, на правото на одржлив развој и на правото на здрава животна средина. Првото е еманација на сфаќањето за еколошката правда како

признавање на автономната и вродена вредност на природата, второто е еманација на концептот на еколошка правда како интергенерациски поим, а третото ги обликува супстанцијалната и процедуралната компонента на човековото право на здрава животна средина.

4.2. Развиток на еколошката уставност

По клучниот пресврт во односот на современото општество кон животната средина на направен со Стокхолмската декларација (принципот 1), меѓународното право игра, несомнено, витална улога во воспоставувањето норми и стандарди за еколошката правда, но во реалноста најголемиот дел од активностите за заштита и остварување на споменатите правата се случуваат на национално ниво, на кое прв контакт со нив воспоставува уставот на државата. Уставот ги штити човековите права, ги утврдува обврските на државата и ги дава, истовремено ограничувајќи ги, овластувањата на државата. Тој ги поставува основите на правниот поредок во кој, низ прописите на еколошкото, административното, граѓанското, казненото, финансиското и другите гранки на правото, како и со нивната примена од јавните институции, приватните ентитети и граѓаните, може да се воспостави и да функционира ефикасен систем на еколошка правда. На подлабоко ниво, уставот е “огледало на душата на една нација “(како што вели еден судија), и ги одразува најценетите вредности на општеството.

Први уставни кои го гарантираат правото на здрава животна средина се Уставите на Португалија (во 1976 година) и на Шпанија (1978 година). Според Уставот на Португалија (чл.66) „секој има право на здрава и еколошки урамнотезена хумана животна средина, и должност да ја заштити“. Притоа, веќе во раните уставни решенија е присутен комплексниот интегенерациски пристап. Така, Уставот на Аргентина од 1994 година предвидува (чл. 41): „сите граѓани имаат право на здрава и урамнотезена средина погодна за човековиот развој со цел да се исполнат продуктивните активности и сегашните потреби и без загрозување на потребите на идните генерации, и имаат должност да ја зачуваат. Државните органи ќе обезбедат заштита на ова право, рационално користење на природните ресурси, зачувување на природното и културното наследство и на биолошката различност, а исто така ќе обезбедат информации и едукација за животната средина.

Внесувањето на националната територија на постоечки или потенцијален опасен отпад и на радиоактивни материи е забрането. “ Почнувајќи од 2013 година, 182 од 193 земји-членки на ОН го признаваат ова право, или преку нивниот устав, законодавството за животна средина, судски одлуки или преку ратификација на меѓународни договори, што е повод експертите за уставно право да забележат дека признавањето на еколошките права во последните педесет години порасна побрзо од кое било друго човеково право.

Еколошкиот конституционализам е релативно неодамнешен феномен на спојот меѓу уставното право, меѓународното право, правото за човековите права и еколошкото право. Тој го отелотворува признавањето дека животната средина е соодветен предмет за заштита во современите уставни и за оправдување на јакнењето на улогата на уставните судови ширум светот во заштитата на животната средина и правото на здрава животна средина (в. Мау, Daly, (2019): 7). Уставниот концепт на нивна заштита е динамичен и флексибилен и опфаќа супстанцијални (суштински) и процедурални права, директивни политики, реципрочни должности или комбинации на права и должности на граѓаните, правните лица и државата. Повеќето земји ги уредуваат прашањата за животната средина со тоа што во нивните уставни експлицитно или имплицитно признаваат некакво основно право за квалитетна животна средина, додека други предвидуваат и специфични права во врска со водата, одржливоста, природата, довербата на јавноста и климатските промени. Околу две третини од важечките уставни на некој начин се однесуваат на природните ресурси, вклучувајќи вода (63), земја (62), фауна (59), минерали и рударство (45), флора (42), биодиверзитет или екосистем (35), почва/подпочва (34), воздух (28), природа (27) (в. исто , 19).

Од аспект на моделите на конституционализација на правата на животната средина, се разикуваат четири категории држави (в. Carine, (2013): 3): ретки држави во кои правата на животната средина не се изречно предвидени во уставите и не се признаваат од судовите; држави во кои правото на животната средина е вградено во уставот како општ принцип на јавната политика, така што обично не се третира како субјективно право, но посредно влијае врз легислативната и судската практика; држави во кои правото на животната средина вклучува и процедурални права (пристап до информации, право на учество во одлучувањето

итн.), или обврски на државата за негова заштита; и држави во кои правото на животна средина се третира како основно индивидуално право, изречно или посредно: повеќето уставни содржат експлицитни одредби за негово признавање, на кое секој поединец може да се повика, додека во други тоа е признато како основно право од Уставниот суд кој го изведува него од другите основни права (како правото на живот), прокламирани со уставот.

Еколошкиот конституционализам е денес сеприсутен постулат што ги поттикнува и унапредува потребите и правците на уставни реформи, инкорпорирајќи ги во уставите принципите на меѓугенерациската правда и на граѓанска партиципативност во јавните политики и одлучување во сферата на заштитата на природата и одржливиот развој (в. Morand-Deviler, (2014): 83). Посебно прогресивни решенија продираат во уставите на латиноамериканските држави, веќе споменати во претходите излагања.

По тој пат оди и развојот на европската уставност. Веќе го споменавме германскиот Устав (чл.20a- заштита на природните основи на животот и животните, „свесни и за својата одговорност кон идните генерации“). Неговиот пример го следат и други европски уставни. полскиот Устав од 1997 година е еден од првите уставни во Европа кој го прокламира и принципот на одржлив развој како цел на државата (чл.5). Неговото објаснување поттикнува во полската правна мисла расправи, најпрвин околу преводот на меѓународно прифатениот термин „sustainable development“ на полски, а потоа и околу неговото телеолошко толкување. Додека некои автори сметаат дека тој треба тесно да се толкува и да се ограничи на заштитата на природната средина, други го набљудуваат одржливиот развој во поширок контекст, вклучувајќи ги економските и социјалните аспекти, што конечно влијае и на судската практика на полските судови, која останува до денес неконзистентна во толкувањето на овој принцип (в. Brejdek (2019): 21).

На таа линија е и тековната реформа на италијанскиот Устав, во чиешто рамки Комисијата за уставни прашања на Италија во 2021 предложи интегрирање на заштитата на животната средина и животните во Уставот. Измените се однесуваат на уставните одредби во членовите 9 и 41: во членот 9, кој е меѓу основните принципи, се додава нов став, според кој „Републиката ја штити животната

средина, биодиверзитетот и екосистемите, во интерес и на идните генерации; со законите се уредуваат начините и формите на заштита на животните“. Во однос на членот 41, кој пропишува дека економската иницијатива „не може да се спроведува во спротивност со општествената корист или на начин да се наруши безбедноста, слободата и човечкото достоинство“, се додава „и здравјето и животната средина“.

Врз промовирањето на еколошкиот конституционализам во неговото екстензивно значење во државите членки на ЕУ силно влијание имаат Реформскиот Лисабонски договор од 2009, Повелбата за основните права на ЕУ и практиката на Судот на правдата на ЕУ. Лисабонскиот договор (Договорот за ЕУ – ДЕУ и Договорот за функционирање на ЕУ – ДФЕУ) како цели на Унијата ги прогласува, меѓу другите, и: одржливиот развој на Европа заснован на рамномерен економски раст и стабилност на цените, висококонкурентна социјална пазарна економија, чија цел е целосно вработување и социјален напредок, и високо ниво на заштита и подобрување на квалитетот на животната средина (ДЕУ, чл.3 ст.3); во односите со поширокиот свет, Унијата ќе придонесува за одржливиот развој на Земјата (ДЕУ, чл.3 ст.5). Лисабонскиот договор прави промени со воведување на поимот одржлив развој на Европа, и одржлив развој на Земјата, за врз таквата поделба, во рамките на компетенциите на ЕУ во релација со државите членки да му даде на тој поим различна содржина. Во однос на терминот одржлив развој на Европа ДЕУ поаѓа од холистички пристап во неговото поимање како социо-економска и еколошка рамнотежа што мора да се постигне за да се обезбеди подобра иднина за следните генерации; за да се постигне оваа цел, неопходно е да се „усогласат“ трите димензии на одржливост: економска, социјална и еколошка. ЕУ ја оставрува таквата цел низ интерполирање на димензијата на одржлив развој во секундарните извори (регулативи, директиви итн.), во различните области на нејзината ексклузивна надлежност или поделени надлежности со државите членки. За разлика од таквиот широк пристап, поимот на „одржлив развој на Земјата“ употребен во делот на екстерните активности на Унијата очигледно може да има само потесно значење, затоа што ЕУ не може да одлучува за економските и социјалните компоненти на развојот надвор или повеќе од тоа, што може да го прават нејзините држави членки или другите држави (в. и Kenig-Witkowska, (2017): 64).

Повелбата за основните права на ЕУ, која со Лисабонскиот договор стана примарен и обврзувачки извор на правото на ЕУ и со тоа е дел од некодифицираниот Устав на ЕУ (заедно со основачките договори), го внесува терминот „одржлив развој“ во својата Преамбула, додека во делот за основните права (во поглавјето „Солидарност“), го статуира правото на заштита на средината (чл.37), определувајќи дека во политиките на Унијата мора да се интегрира високо ниво на заштита и подобрување на квалитетот на животната средина во согласност со принципот на одржлив развој.

Судот на правдата на ЕУ (СПЕУ, порано Европски суд на правдата – ЕСП), има позиција на Уставен суд на Унијата. Благодареејќи на неговиот „активизам“ изразен низ пресуди во споровите од негова надлежност и, особено, низ прелиминарните толкувања на правото на ЕУ, обврзувачки за судовите на државите членки, тој игра клучна улога во процесот на трансформација на Унијата од економска во политичка заедница и единствен простор на „слобода, безбедност и правда“. Резултат на неговиот „активизам“ се повеќе одлуки, кои претставуваат судски преседани и востануваат неколку значајни уставни принципи во однос на правото на ЕУ (принципот на супериорност и на директно дејство на комунитарните прописи итн.). Неговите бројни одлуки во еколошката сфера имаат карактер на судски преседани кои влијаат и врз практиката на судовите на државите членки. Судот има донесено стотици одлуки во постапките на оценување на согласноста на легислативата на ЕУ со основачките договори (Уставот на Унијата), промовирајќи го (поддржан и од општатата клима создадена од еколошките движења и настапот на „зелените“ партии) начелото на балансирање помеѓу честопати конфликтните барања за пазарната интеграција со заштитата на животната средина на национално рамниште и на рамниште на Унијата. Така, во 1985 година Судот ја донесе својата прва пресуда во случајот ADBHU, која се однесува на директива за ограничување на слободата на конкуренцијата утврдена со Римскиот договор, во која тој зазема стојалиште дека начелата за слободно движење на стоки и слободата на конкуренција, заедно со слободата на трговијата како основно

право, не треба „да се гледаат во апсолутна смисла, туку се предмет на одредени граници оправдани со целите од општ интерес што ги следи Заедницата, под услов правата за кои станува збор да не се суштински оштетени“. Притоа, заштитата на животната средина е опишана од страна на Судот како „една од суштинските цели на Заедницата“. Во таа перспектива, ЕСП пресуди дека ограничувањата на трговијата и конкуренцијата што може да ги предизвика директивата не смеаат да ги надминат неизбежните ограничувања кои се оправдани со извршување на целта за заштита на животната средина, утврдувајќи дека директивата ги почитува тие принципи и не е спротивна на принципите за слободна трговија предвидени со Римскиот договор. Таквото негово стојалиште за балансирање на слободите и правата (на претприемништво итн.) и заштитата на средината е повторено во повеќе други случаи (Jacobs, (2006):187; de Vries, (2013): 169).

5.1. Уставни гаранции за супстанцијалните и процедуралните еколошки права

Конституционализацијата на еколошката правда- правото на заштита на животната средина, заштитата на природата, принципот на одржлив развој, интергенерацииската основа на овие права, посебно процедуралните права на партиципација во јавните политики во еколошката сфера, значително го зголемија интересот на правната мисла, на законодавците и на јавноста, сосредоточувајќи се на уставни реформи и на улогата на уставното и редовното судство како главни механизми за заштита на правата. Посебен придонес во дефинирањето барања за реформи имаат си поорганизираните граѓански еколошки здруженија и движења, кои се приклучуваат кон општите процеси на суштествената трансформација на општествата во транзиција, какво што е македонското, во отворени општества, во кои се почитуваат човековите права, партиципативната демократија и владеењето на правото. И покрај остварениот напредок, изразен на планот на уставните реформи, не е гасната дебатата за обемот и потенцијалната корист од конституционализација на еколошките права. Најголемиот дел од правната и политичката мисла го застапува мислењето дека придобивките од неа вклучуваат: донесување подобро законодавство и поконзистентни јавни политики за животната средина; поголемо учество на граѓаните во одлучувањето за животната средина; зголемена одговорност на јавните институции, правните лица и граѓаните; намалување на еколошките неправди и спречување на дискриминација; воспоставување балансиран однос меѓу еколошките, социјалните и економските права; и еднакви услови и подобри еколошки перформанси во унапредување на животната средина. Но постои, во помала мера, и критичко стојалиште, кое во еден дел наоѓа потврда во недоволно развиените и неконзистентни категории, главно насочено кон тврдењето дека уставно предвидените еколошки права се премногу нејасно дефинирани и неизвршени, дека уставните одредби се вишок поради постојните закони за човекови права и животна средина, дека може да претставуваат закана за демократијата бидејќи ја префрлаат власта од избрани законодавци на судии кои добиваат широки овластувања да ги толкуваат уставните и законските норми, да предизвикаат поплава од судски спорови; и дека поради сето тоа најверојатно ќе бидат неефикасни.

Концептот на еколошки конституционализам не може да се развива без теоретско проникнување и прецизирање на категоријалниот систем на еколошки права, кои би влегле во фокусот на „новиот конституционализам“ и посматрањето на уставот како акт чијашто главна функција е заштитата на човековите права.

Правата на животна средина се делат најпрвин на супстанцијални (материјални) и процесни, и пропишувањето уставни гаранции за нив дозволува различни пристапи кон одредување на нивната содржина (в. Daly, (2012): 71). Повеќето учења за еколошкиот конституционализам се фокусираат на текстуални уставни одредби кои ги штитат основните суштински или процедурални права на граѓаните за квалитетна средина, што може да се нарече „фундаментален еколошки конституционализам“. Покрај овој вид, за начелото на владеење на правото еднаква или можеби уште поголема важност има таканаречениот „структурен еколошки конституционализам“, кој се однесува на распределбата на регулаторните овластувања за животната средина меѓу нивоата на власт во поделбата на власта (в Kotzly,(s.a.): 5).

Супстанцијалните права, кои се самоизвршливи и овозможуваат најприменливи средства за заштита, имплицираат определување на некаков квалитет на средината, како што е „здрава“ (македонскиот Устав), „чиста“, „хармонична“ или „одржлива“ (терминологија користена во други уставни). Сите тие квалификативи немаат цврста и опиплива содржина, така што во супстанцијалното право на животна средина се внесува нормативен елемент (здрава, хармонична итн.), кој е предмет на натамошна дебата и прецизирање. Во уставите кои не предвидуваат експлицитна заштита на такво право, правото на здрава животна средина се изведува од други неоеколошки права, како што е правото на живот. Некои уставни го поврзуваат ова право со правата на достоинство (белгискиот устав), или го опфаќаат со сродните права, како правото на здрав живот (хрватскиот устав) (в. May, Daly, (2017): 81).

Прокламирањето на процедурални еколошки права се карактеризира со уште повисок степен на флексибилност на уставните дефиниции. Начелно, тие треба да ги гарантираат механизмите за остварување и заштита на супстанцијалните права на здрава животна средина и опфаќаат: права на информирање на граѓаните за состојбите во животната средина, јавните политики, законите и активностите на јавните институции и правните лице што се поврзани со еколошката сфера; права на учество, посредно или непосредно, во јавните политики и одлучувањето во оваа сфера; и право на пристап пред судовите за заштита на супстанцијалните и процедуралните права (ибид., 83). За разлика од гаранциите за супстанцијалните права, прифатени во повеќето уставни, приближно триесетина земји во последните триесет години имаат предвидено во своите уставни процедурални права кои се посматраат „како надополнување, а не како замена за суштинските еколошки права“ (Boyd, (2012), 66). Постојат и разлики во прифаќањето на сите елементи на „тријадата“- информирање, партиципација, пристап до правдата. Дури ни францускиот устав, кој ја инкорпорира Повелбата за животната средина од 2004 година, која гарантира дека „секое лице има право, под услови и граници дефинирани со закон, да пристапи до информации поврзани со животната средина што ги поседуваат владините власти и да учествува во развојот на јавни одлуки кои имаат влијание врз животната средина“, не го гарантира изречно правото на пристап до правдата.

Двата вида права (супстанцијални и процедурални) се надополнуваат едни со други и имаат исти цели, но функционираат многу различно во развојот на еколошкиот конституционализам. Додека суштинските еколошки права е тешко да се дефинираат и имаат тенденција да го поттикнат барем изгледот на судскиот активизам, процедуралните еколошки права го подобруваат робусниот демократски дискурс за виталните јавни прашања. Во однос на рамнотежата на владините овластувања и интересите на граѓаните, процедуралните еколошки права имаат значаен придонес, но може да се сметаат за помалку ефикасни за заштита на животната средина, бидејќи судската победа на барателите не им обезбедува здрава животна средина, туку едноставно право на натамошни процеси, што пак одзема повеќе време, повеќе напор и повеќе ресурси.

Еколошкиот конституционализам во својата целовита смисла подразбира нужна поврзаност и заемна кореспондентност на правата и должностите и одговорностите, согласно општото правно начело дека нема право без должност тоа да се почитува и без одговорност за негово непочитување. Сегашното уредување на правата во еколошката сфера во современите уставни е под тој базичен постулат. Во однос на должностите за почитување и заштита на правата постои нерамномерен пристап: најчесто, прокламираното индивидуално право на здрава животна средина е придружено со уставно одредена должност на поединците да ја чуваат средината во која живеат (и врз таа основа, се разбира, во сите држави е развиен разгранет систем на санкции за еколошки штети). Но кога се работи за должноста на државата и јавните институции да ја заштитат природата и животната средина, како и индивидуалното право на здрава животна средина, пропишувањето на нејзините должности оди најмногу до предвидување општи формулации од типот „се грижи“, „ја заштитува“ итн., препуштајќи и на државата самата да го ордеди опсегот на своите должности (kompetenz-kompetenz). Ретки се уставите кои содржат експлицитни директиви за постапувањето на државата (така уставот на Катар предвидува дека „државата се труди да ја заштити животната средина и нејзината природна рамнотежа, да постигне сеопфатен и одржлив развој за сите генерации“), а уште поретки уставите што експлицитно предвидуваат дека државата може да ги ограничи правата на приватна сопственост во корист на политиките за животна средина, надвор од формулациите што го користат неодредениот поим на „јавен интерес“ (како македонскиот Устав, кој пак ретко во практиката доживува интерпретација што дава предност на „еколошкиот интерес“ како јавен).

5.2. Одржливиот развој како уставна категорија

Посебен аспект на еколошкиот конституционализам е уставното прецизирање на должноста на државата да се грижи и да ја заштитува природата, што кореспондира во една метафизичка, но и прагматична смисла на признавање на права на природата. Повеќето уставни статуираат таква должност (така германскиот Устав: на пример, владата да ги заштити „природните основи на животот и животните во рамките на уставниот поредок со законодавство и во согласност со законот и правдата“). Видовме, исто така, дека заштити „природните основи на животот и

животните во рамките на уставниот поредок со законодавство и во согласност со законот и правдата“). Видовме, исто така, дека екоцентричниот пристап доби нагласена прифатливост во неколку устави на јужноамериканските држави (еквадорскиот устав и др.). Синтагмата „не ја наследуваме Земјата од нашите предци, ја позајмуваме од нашите деца“, стана водечка идеја на концептот на „одржлив развој“, кој добива во си поголем број устави (над триесетина) верификација како еден од основните принципи на јавните политики. За некои автори, меѓународното право, како и домашното право треба да го вклучи принципот на одржливост како „основна норма“ (grundnorm), за врзување на владината моќ во иста смисла како што владеењето на правото генерално се перцепира како основна норма за врзување на владината моќ. Таквото императивно барање почива на претпоставката дека почитувањето на еколошките граници на планетата е диктат на разумот (Gebot der Vernunft) и на општо прифаќање (allgemeine Gьltigkeit). Имено, разумно е да се претпостави физичката реалност на конечна планета како општо прифатлива и да се бара сите општествени и правни норми да бидат проникнати со сознанието дека чувањето во планетарните граници и заштитата на интегритетот на еколошките системи се основен услов за сите постоењето на човекот и општеството (Bosselmann, Klaus (2013): 5).

Но, што е „одржлив развој“, или подобро, кој развој, неизбежен за секое општество, „е одржлив“? На ова прашање тешко може да се даде едноставен одговор, веќе поради самата светски призната дефиниција дадена во Извештајот „Нашата заедничка иднина“ на Светската комисија за животна средина и развој во 1987 година (познат како Brundtland Commission), која дефиниција е инхерентно нормативна: „Одржливиот развој е развој што ги задоволува потребите на сегашните, без да ја загрози способноста на идните генерации да ги задоволат сопствените потреби.“ Внесувајќи елементи на интергенерациски однос и на генерациски потреби- економски, социјални и други, како и природни услови за нивно задоволување, оваа широка дефиниција е денес предмет на опсежни истражувања и дебати во економската, политичката и правната наука (v.Waas, Verbruggen, Wright, (2010): 629). Тие резултираат со толку спротивставени мислења околу прашањето - дали и на кое рамниште може да се воспостави рамнотеженост меѓу постојните потреби, потребите на идните генерации и зачувувањето на интегритетот на природата и животната средина, што е тешко да се

сумираат низ конзистентна уставна норма. Дури, со оглед на конзервативната природа на правото, било кое фиксирање на определен однос меѓу честопати спротивставените интереси на економскиот развој и зачувувањето на природата, би можело да има негативни ефекти за квалитетот на животот на постојните генерации и, напосто да биде отфрлено како неприменливо. Концептот за одржлив развој има универзална поддршка, затоа што ги рефлектира базичните убедувања на секое општество за својата сегашност и иднина, формирани врз инстинктивниот став на човекот да го чува и да не сака да изгуби било што, но од друга страна промовирањето на човековата благосостојба, се стреми да го блокира таквиот природен став кон зачувување на неговото природно опкружување (Adger, Jordan, (2012): 3).

Неспорно е дека зачувувањето на природата и животната средина станува реална можност само кога ќе се поврзе со концептот на развој. Со инкорпорирање на животната средина во развојот, се наметнува потребата од одредување на границата на која било развојна активност, односно на точката во која е предизвикана штета на животната средина, мерено според претходно утврдени параметри. Иако во воопштена смисла феноменот на одржлив развој лесно се објаснува и се разбира, неговото спроведување во практика бара огромен напор. Но токму таквата тешкотија е директен поттик за прифаќање на концептот на еколошка демократија (и еколошка држава), заснована врз принципот на соработка и партиципација на различните јавни институции, економските субјекти и граѓаните и нивните институции, заради заеднички активности и одговорност за нивното преземање (Sabsay, (2004): 157).

Поради тоа, предвидувањето во си поголем број устави на одржливиот развој како уставен постулат, вредност или насока за јавните политики, има посебно значење за развојот на еколошкиот конституционализам и претставува прв чекор кон уставно статуирање на правото на одржлив развој како основно човеково право. Меѓународна основа за неговата конституционализација претставува Агендата на ОН за одржлив развој 2030 година (Глобалните цели на одржливиот развој) и посебно, Декларацијата на ОН за правото на развој од 1986 година, во чијшто чл.1 изречно се нагласува: „Правото на развој е неотуѓиво човеково право врз основа на кое секој човек и сите народи имаат право да учествуваат,

придонесуваат и уживаат во економски, социјален, културен и политички развој, во кој сите човекови права и основни слободи можат целосно да бидат целосно остварени“. Во литературата сеуште се ретки авторите што правото на одржлив развој го сметаат за основно човеково право (в. Moellendorf, (2011): 433). Но од денес сеопшто прифатената концепција за развојот единствено како одржлив и хуман развој, само по себе се подразбира дека оваа општа одредба го вклучува и човековото право на одржлив развој кој целосно ја инкорпорира и еколошката димензија.

Треба да се истакне, сепак, дека поради флуидноста на поимот на одржлив развој ова право тешко да може да се подигне на рамниште на уставно заштитено право, или ако тоа се направи, уставната норма што би го гарантирала би останала долго време празна декларација. Се работи за проблем со кој денес се соочува воопшто „третата генерација“ на човековите права. Класичниот конституционализам е фокусиран на основните индивидуални права; на живот, на приватност, на лична безбедност, слобода на изразување итн. Тие се слободи и права кои ги штитат индивидуалните аспекти на човечкото битие, т.е. се однесуваат на она што е „личност“, во смисла на негови неповредливи законски права во однос на институциите на власта. Втората фаза на конституционализмот се карактеризира со признавање на социјалните, правата од работниот однос и другите права, што се остваруваат во општествениот амбиент на социјална држава или држава на благосостојба, во која врз принципот на солидарност хармоничните односи меѓу луѓето ги гарантираат судовите, омбудсманот и други институции во системот на поделба на власта. Со појавата на правото на здрава животна средина во последниве пет декади започнува нова фаза на конституционализам, која ги опфаќа правата од третата генерација кои се родени во коегзистенција на двете претходни- индивидуалните и социјалните. Покрај еколошките права, доаѓа до конституционализација на правата на потрошувачите, клиентите итн., при што остварувањето на јавните функции во однос на овие права се префрла врз недржавни институции (агенции, регулаторни тела итн.; в. Sabsay, (2004) 164).

Остварувањето на еколошките права и другите права од третата генерација (права на солидарност) имплицира барање за суштествени реформи што имаат за цел развој на партиципативната демократија и јакнење на начелото на владеење

на правото. Одржливиот и хуман развој на општеството и остварувањето на правото на здрава животна средина се невозможни без активен однос на граѓаните во креирањето на јавните политики и одлучувањето, што значи напуштање на идејата дека „владеењето“ дејствуваат само за време на избори, без можности за интеракција со оние што владеат. Општествената комплексност, предизвикана со економските, социјалните и еколошките варијабли, може да се управува и решава на постојано повисоки рамништа на одржлив развој со јавни политики водени од силни и легитимни институции, чија активност се потпира врз општата поддршка на граѓаните (Tainter, (2006): 91). Учество на граѓаните во јавните еколошки политики овозможува транспарентност на активностите на владата и ефикасно спречување на корупција. Во тој контекст, и конституционализацијата на правото на одржлив развој како основно човеково право е во природна симбиоза со јакнењето на демократскиот конституционализам и на владеењето на правото.

5.3. Пристап до правдата

Комплексната природа на правата во еколошката сфера имплицира поставување на соодветен уставен концепт за остварување на нивната судска заштита во прв ред пред редовните судови. Најновиот тренд во националните правни системи на промовирање на концептот на еколошка правда е признавањето на правото на граѓаните за пристап до правдата и поднесувањето на ефективни правни лекови до управните и судските органи за заштита на правото на здрава животна средина. Во таа насока се и принципите на човековите права и животната средина на ООН од 2018 година (в. Schall, (2008): 417).

Европската конвенција за човекови права и Повелбата за основните права на Европската унија се дизајнирани да обезбедат општа заштита на животната средина како таква и не гарантираат изречно право на здрава животна средина. Тие индиректно нудат одреден степен на заштита, како што покажува судската практика на ЕСЧП. Судот си повеќе ги испитува жалбите во кои поединци тврдат дека прекршувањето на едно од нивните права од Конвенцијата произлегло од негативни фактори на животната средина (Manual, (2012):7), кои можеле да влијаат врз правото на живот (член 2), правото на почитување на приватниот и семејниот живот, како и домот (член 8), правото на правично судење и пристап до суд (член 6), правото на примање и пренесување информации (член 10), правото на ефективен правен лек (член 13) и правото на мирно уживање на сопственоста (член 1 од Протокол бр. 1).

Во си повеќе законодавства се донесуваат различни процесни модели во однос на пристапот до правдата и судската заштита на правото на здрава животна средина (в. Daly, (2012):73). Во некои од нив, како во швајцарското и белгиското законодавство, не само поединци, туку и невладини организации имаат различни можности да добијат пристап до правдата низ судски и административни процедури, ако апликантот докаже дека има оправдан интерес за неговото барање. Унгарскиот закон за заштита на животната средина познава *actio popularis* во случај животната средина да биде загрозувана, оштетена или загадена. Во последната деценија, правото на пристап до правдата и судска заштита на правата станува ефективно со прифаќање пред редовните судови на тужби од граѓани или

невладини организации кои се однесуваат не само на предизвикување конкретна материјална или нематеријална штета, туку и на предизвикување општа опасност или создавање можност за загрозување на животната средина со преземање противзаконски дејствија на приватни лица, дејствија на надлежни органи, или преземање мерки за заштита на животната средина.

Прецизното уредување на должностите на надлежните органи создава можност за широко отворање на вратите на редовното судство за тужби од граѓани и невладини еколошки организации пред редовните судови. Судовите се соочуваат со потреба од специјализација на судиите, како и формирање на посебни одделенија за еколошка правда, по угледот на шведските судови за животна средина, основани со Шведскиот законик за животна средина од 1999 година (судовите постапуваат во посебно регулирана постапка, која според еден шведски судија, се карактеризира со следнава разлика од кривичните, граѓанските или управните судски одлуки: тие не одлучуваат за тоа што се случило, туку за тоа што би можело или би се случило во иднина). Кодексот за животна средина на Шведска е сеопфатна легислатива што им дава на судовите за животна средина и граѓанска и административна јурисдикција и низа овластувања за извршување (Björklund, 2010: 178). Започнувајќи од мај 2011 година, судовите за животна средина станаа судови за земјиште и животна средина и исто така одлучуваат за случаите што произлегуваат од примената на Законот за планирање и градење, вклучително и преглед на локални планови за користење на земјиштето и градежни дозволи. Уставните Судовите имаат поголема моќ од обичните граѓански судови да даваат приоритет на многу итни случаи. (Stec, 2009:180). Бројот на еколошки судови и трибунали се зголемува во последнава декада (ги има во сите латиноамерикански држави), а нивната си побогата практика треба да се анализира од аспект на потребата за следење на најдобрите практики во надминувањето на проблемите со кои се соочува редовното судство: дефинирање на „еколошка штета“, опасност од штета, постоење на „еколошка жртва“, каузалната врска со дејствието на предизвикувачот и неговата одговорност (в.поопширно Hall, (2013): 38).

6.1. Уставниот суд како протагонист на еколошката правда

Конституционализација на правото на здрава животна средина, заштитата на природата и одржливиот развој претставува силен предизвик за уставни реформи и, во тие рамки, за преиспитување и јакнење на улогата на уставното судство. Целиот нов концепт на еколошки конституционализам во своето средиште ги има прашањата: како, со примена на кои механизми може да се ефектуира правото на здрава животна средина, во неговото целовито значење на комплекс на супстанцијални и процедурални права на поединецот? Како да се балансираат различните, често и спротивставените интереси- економски, социјални, еколошки и кои уставни и правни институционализирани форми на такво балансирање одговараат на постулатот на одржлив развој? И, конечно, кој, и во формална смисла во заштитата на природата и животната средина ќе ги „застапува“ и заштитува интересите на идните генерации? Сосема природно потрагата на одговорите го става во фокусот уставното судство, како и судовите како главни протагонисти на модерната демократска и правна држава и дежурни чувари на човековите слободи и права.

Уставните одредби кои се однесуваат на заштитата на животната средина честопати се формулирани на прилично општ начин, што овозможува широка дискреција за нивното толкување и оставаат широк простор за судски активизам. Уставниот суд има можност да избира - дали ќе остане на (класичната) антропоцентрична позиција, рестриктивно толкувајќи ги и применувајќи ги одредбите за заштита на индивидуалното право на здрава животна средина врз стандардизирани елементи за оценување (еколошка штета, штетник, последици по здравјето, право на компензација итн.), или ќе избере проактивен еко(био)центричен пристап, проширувајќи го фокусот на својата нормативно-контролна функција на целината на легислативни и други активности во спроведувањето на базичните уставни еколошки вредности - природата и одржливиот развој. Уставниот суд во таа смисла може да одигра пресудна улога во промовирањето на концептот на еколошката правда, проширувајќи ја уставната заштита на природата и животната средина, над или независно од утврдувањето на повреда на поединечното право на здрава животна средина. Со други зборови, своето антропоцентрично толкување на уставните одредби да го прошири и со еко(био)центрично толкување (Bruckerhoff, (2008): 621).

Јакнењето на позицијата на уставниот суд во однос на заштитата на животната средина денес е барање фундирано врз постулатот на современиот конституционализам дека власта, која има моќ на легална принуда, не само што треба да биде подредена на законот, туку и на барањето за супстанцијата на нејзиното вршење како „конституционална демократија“ (Colyn-Rnos, (2012): 17; Arjomand, (2007):6; „конституционална правна држава“, „демократски конституционализам“, в.Близнашки, (2019): 266). Концептот на конституционална демократија раскрстува со заблудите од почетоците на политичкиот плурализам и идејата за „владеење на мнозинството“, односно „мнозинската волја на народот“ изразена на парламентарни избори како елементарен услов за ефективна демократија. Се покажува, како и во случајот со деформациите на политичкиот систем во државите во транзиција, дека „владеењето на мнозинството“ не мора секогаш да се стреми кон правда и слобода, морални вредности и јавен интерес и дека мајоритаризмот не полага ексклузивно право на одредување на значењето на демократијата (Bašić(2000): 28). Подрачје на кое во најекстремна форма доаѓа до израз волунтаризмот на „власта која добила мнозинска поддршка“ е токму еколошката сфера, природата како небрането добро на кое може да се изведуваат неразумни политики на безмилосно уништување на нејзините ресурси. Поради тоа, мора да постојат супстанцијални граници за власта и дополнителни гаранции за легитимноста на нејзиното управување со животната средина, како и за исправноста на законите со чијашто помош владее, особено ако со тие закони се загрозуваат природните услови за живот на сегашните и идните генерации.

Современиот глобален бран на демократизација кулминира со истакнување на постулатот на таканаречениот „нов конституционализам“ (в. Arjomand, (2007): 4). Негова суштина е подигањето на универзалниот карактер на човековите природни и неприкосновени слободи на рамништето на разликување на неограничена конститутивна моќ (constituent power) и ограничена конституирана моќ (constituted power). Првата е оригинерна, апсолутна и самодостаточна, затоа што е вкоренета во човековото достоинство, слобода и права. Втората е изведена од првата, и затоа мора со уставот и законите, да биде ограничена, рационална и да функционира како јавна власт во општ интерес на сите граѓани (в. Близнашки, (2019): 45). Оттука, темелен постулат на конституционализмот е гарантисмот, кој

имплицира истакнување на две основни функции на уставот: како највисок правен акт тој треба да ги гарантира човековите природни слободи и права и начелото на поделба на власта како и неговото ефикасно остварување. Во светлината на овој основен постулат, границите за јавната власт поставени со правниот систем не се сведуваат само на прецизно дефинирање и внатрешно разграничување на нивните компетенции (собрание – влада - судство), туку во прв ред имаат за цел поставување на супстанцијални и прецизни граници за „длабочината“ на јавната власт во релација со слободите и правата на поединецот, низ правно фиксирани гаранции кои извираат од моралните и правните вредности. Со тоа, гарантивната функција на уставот и на правниот систем има за цел помирување на спротивставеноста помеѓу демократскиот плурализам и конституционализацијата на слободите и правата врз која е втемелен и постулатот на владеењето на правото.

Во синергијата на владеењето на правото и конституционализмот, уставот на државата (според Најек) е повеќе правна надградба поставена за да обезбеди одржување на законот, отколку извор на сите други закони, така што демократската влада треба да ги прифати ограничувањата на нејзините овластувања, како што и самиот законодавец мора да биде ограничен со начелото на владеењето на правото („законот е постар од законодавецот“, в. Најек, (2002), 72). Идејата, дека главна цел на правниот систем е да се гарантираат природните и неприкосновени и неоктроирани индивидуални слободи и права кои претходат на уставот, се отелотворува низ уставните гаранции за остварување на начелото на поделба на власта, ограничувања и нивна заемна контрола. Тие ограничувања („власта ја ограничува власта“) не се рефлексивна на некоја морална политичка теорија, туку постулат наложен од искусственото сознание дека луѓето како носителите на власта не секогаш постапуваат во согласност со непристрасни морални принципи. Во таа смисла, конституционализмот има важна функција на заемна контрола на властите и нивна координација, без која институциите на јавната власт не би можеле да ги остваруваат своите овластувања и должности на уставен и законит начин (Hardin, (2003): 34). Со оглед на тоа дека гарантивната функција на владеењето на правото не може да ја оствари самиот устав без негово конзистентно интерполирање во целината на правниот систем, конституционализмот како постулат го инкорпорира не само уставот, туку и основните закони што ги уредуваат различните аспекти на почитувањето и заштитата на човековите при-

родни права. Такви се законите со кои се уредува заштитата и унапредувањето на природата и животната средина, судската заштита на правата на природата и човековото право на здрава животна средина.

Следен извор на посебната улога на уставниот суд во заштитата на еколошките права е универзално прифатеното право на пристап до правдата (од Декларацијата од Рио до Архуската конвенција), односно на судска заштита на правата, што е едно од базичните човекови процедурални права. Тоа право мора да биде уставно гарантирано и, покрај судската заштита пред редовните судови, да вклучува и заштита пред уставниот суд. Унапредувањето на еколошките вредности и права во ранг на уставни вредности и загарантирани права може да произлезе од активизмот на уставниот суд, што беше случај со Сојузниот уставен суд на Германија, со прогласувањето на принципот на претпазливост, дотогаш содржан во неколку федерални закони. Со една своја одлука од 1978 година, судот му даде уставно значење на овој принцип, изведувајќи го од правото на живот. Но внимателноста во одредувањето на надлежностите на уставното судство, кои прешироко одредени може да го нарушат начелото на поделба на власта и да дозволат уставниот суд да преземе надлежности кои му припаѓаат на законодавецот, налага потреба уредувањето на надлежноста на уставниот суд да биде предмет на уставни реформи.

6.2. Модели на уставноправна заштита

Во компаративното уставно право се прифатени различни модели. Во одделни системи уставноправната заштита на еколошките права се остварува пред уставниот суд, додека во други - пред највисоките судови на државата, кои вршат и функција на уставен суд. Исто така, постојат разлики во однос на заштитата на еколошките права изречно прокламирани со уставот на државата, и заштита на правото на здрава животна средина изведено од други уставно гарантирани права (правата на живот, на здравје итн.). Различно е уреден и обемот, како и природата на надлежностите на уставното судство во заштитата на овие права, според моделите на правните системи во кои тоа ги остварува своите функции (в. Chakim, (2019):96). Такви се: американскиот модел, според кој функцијата на уставна контрола ја вршат редовните судови, согласно редовната судска постапка

и правилата за функционална надлежност (овој модел е прифатен во Канада и одделни африкански држави, како и во одделни европски држави - Данска, Ирска, Норвешка, Шведска, Естонија; британски модел, според кој уставноправната заштита и контролата на законитоста ја остварува највисокиот редовен суд на земјата; континентален модел, според кој уставноправната контрола на законите и уставноправната заштита се остварува пред посебни уставни судови (таков е и македонскиот модел на уставна контрола, како и уставните системи на земјите во регионот, Германија, Италија итн.). Реткост претставува францускиот модел, во кој слична позиција на уставните судови во континенталниот (австриски) модел има Уставниот совет на Франција, формиран со Уставот на Петтата Република од 1958 година. Како уставна институција, чија положба е дефинирана низ воздржан пристап кој настојува да остане на позицијата на стриктна поделба на власта и на почитување на интегритетот на парламентот, Уставниот совет не е хиерархиски надреден над Државниот совет и Касациониот суд, но има надлежност да врши проверка на уставноста на законите пред нивното усвојување. Покрај таквата, *ex ante* контрола, Советот (по уставните промени од 2008 година) доби надлежност да врши и *ex post* проверка дали некоја законска одредба што е веќе во сила ги повредува слободите и правата загарантирани со Уставот. Со уставните промени од 2005 година, заштитата на животната средина е подигната на уставно рамниште со инкорпорирање на Повелбата за животната средина (Charte de l'environnement) од 2004 година, со што и надлежноста на Уставниот совет е проширена на еколошките права.

Еколошкиот конституционализам имплицира зацврстување на позицијата на уставниот суд (односно судот што има таква функција), како „чувар на Уставот“, односно чувар на загарантираните уставни вредности и принципи, како и основни човекови права. Таквиот постулат не е остварен, ако уставниот суд нема уставно определена надлежност за ефикасно вршење на таквата функција, како и инструменти и уставно и законски уредени постапки за остварување на неговата надлежност. Во основа, од аспект на заштитата на основните уставни вредности и човековите права, надлежноста на уставниот суд е поделена на: нормативна, апстрактна надлежност на оценување на уставноста и законитоста на законите и подзаконските прописи (во некои системи - и на меѓународните договори што ги потпишува државата); и надлежност за утврдување на повреда на индивидуални

слободи и права гарантирани со уставот (покрај тоа судот може да има и други надлежности: да решава за судир на надлежност меѓу државните органи, за договорност на највисоките државни функционери, за регуларноста на изборите итн.).

6.3. Уставна тужба

Најпроблематично е остварувањето на уставноправната заштита на правото на здрава животна средина, кон кое во одделни системи кои ги прокламираат „правата на Земјата“ (уставите на латиноамериканските држави), се приклучува и заштитата на тие права. Ако заштитата на еколошките права не е изречно (со уставот) ставена во надлежност на уставниот суд (како што е случајот и со македонскиот Устав), се доведува во прашање самиот базичен постулат на еколошкиот конституционализам. Тоа имено, значи дека уставниот суд не може во овој дел да се појави во целиот негов капацитет на „чувар на Уставот“. Неговата функција е сведена на апстрактната, нормативна оценка на уставноста на законите и другите прописи, којашто тој тешко може да ја остварува ако нема допир со практиката на примена на законите во еколошката сфера и проблемите што од аспект на човековото право на здрава животна средина тие ги предизвикуваат.

Оттука, на принципиелно исправна позиција се уставите на државите што предвидуваат надлежност на уставниот суд да постапува во случаите на повреда на кое било основно право загарантирано со уставот. Во САД и Велика Британија уставната тужба има основа во долгата традиција на англосаксонскиот правен систем, во кој централно значење имаат основните права (*habeas corpus*) и судската независност, како и институтот на судска ревизија (*judicial review*) предвидена со американскиот Устав од 1787 година, што може да се иницира од поединци и против акти на извршната власт и Конгресот (в. Lovet (1969): 1242). Во повеќе европски држави е прифатен моделот на германскиот устав, кој изречно предвидува (чл.93 ст.4а) дека секое физичко или правно лице може да поднесе пред Сојузниот уставен суд уставна жалба за повреда на основните права предвидени со уставот од страна на јавните власти. Такво решение познава и Уставот на Австрија, кој ја ограничува можноста за поднесување уставна жалба против судски пресуди. Институтот на уставна жалба (тужба) е прифатен и во уставите

од нашиот регион (хрватскиот, српскиот итн.). Карактеристично за европскиот модел на уставна жалба е тоа дека таа е предвидена како *ultima ratio* средство за заштита на правата, по исцрпувањето на другите правни инструменти за заштита пред судовите.

Во латиноамериканските држави е општоприфатена тужбата „ампаро“ (*recurso de amparo* или *juicio de amparo*), што се појави како резултат на вкрстени влијанија на англосаксонското прецедентно право и либераторните континентални влијанија најпрво во Мексико, со донесувањето на Федералниот устав на Обединетите држави на Мексико во 1824 година. Врз основа на тој устав во 1836 година се донесени „Седумте уставни закони“ за воспоставување Врховна конзервативна власт со примарна цел заштита на уставно-политичкиот поредок, заменето со тужбата „ампаро“ што под такво име се појави во државниот устав на Јукатан во 1841 година. Денес по ваква тужба која се поднесува врз различни основи (неуставност на законот, повреда на правата итн.) постапува Врховниот суд на Мексико, високите федерални судови и, по исклучок, државните судови (в. Zamudio, (1979): 31). Со одредени модификации, тужбата „ампаро“ е прифатена во уставните системи на сите латиноамерикански држави, како и во шпанскиот устав. Според актуелниот шпански Устав од 1978 година (чл.53), таква тужба може да поднесе секое физичко или правно лице, домашно или странско, како и јавниот обвинител и омбудсманот, до Уставниот суд. Нејзина функција е да ги штити основните права утврдени во уставот и може да се поднесе по исцрпувањето на сите правни средства пред редовните судови. Интересен е податокот дека во подготовката на Универзалната декларација за човековите права од 1948 година Мексико изврши силно влијание во неа да биде вклучена одредбата од чл.8: „Секое лице има право на ефективен правен лек пред надлежните национални трибунали за дејствија со кои се прекршуваат основните права што му се дадени со устав или со закон“ (оваа одредба е внесена и во Меѓународниот пакт за граѓанските и политичките права).

Постојењето на уставните инструменти за заштита на правата, без кои не би постоеле и самите права, не имплицира заклучок дека во современите уставни модели е воспоставен модел на ефикасна заштита на еколошките права. Прегледот на уставите кои содржат генерална клаузула (тужба за „повреда на основните

права“), или одредување на заштитените утуживи права според *numerus clausus* (личните и граѓанските права, како правото на живот, приватност итн.), понекогаш редуциран само на неколку права (како во македонскиот Устав-пописот на права од чл.110), го засновува заклучокот дека концептот на уставноправна заштита на еколошките права е далеку од заокружен, како што не е заокружен и самиот концепт на супстанцијални и процедурални права. Сеуште се ретки уставите што предвидуваат спој помеѓу прокламираните права и нивната заштита пред уставниот суд. Таков е уставот на Аргентина, кој со промените во 1994 година ја вовеле третата генерација права во правниот систем (чл.41), придружувајќи ја со „ампаро“ тужба за нивна заштита. Практиката на нејзината примена во случаи на конфликт помеѓу интересите на граѓаните за зачувување на животната средина и преземањето градежни зафати на крајбрежјето покажува позитивен однос на судовите низ одлучување во корист на животната средина (в. Mantecón, (2019): 939).

Очигледната воздржаност во однос на проширување на заштитата на еколошките права (супстанцијални, процесни, правото на одржлив развој, природата) пред уставните судови се должи во прв ред на неконзистентноста на уставните норми и принципи со кои треба да се обликува кохерентен систем на еколошка правда. Но таа е исто така доказ за воздржаноста во признавањето на правото на здрава животна средина како основно човеково право и, заедно со други права од „третата генерација“, во поставувањето на јасни уставни гаранции за нивната заштита. На таков заклучок упатува искуството на водечките европски земји, кои со помош на институтот уставна жалба ги обезбедуваат само таканаречените „негативни“ права (граѓанските и политичките права од „првата генерација“, од кои се исклучени сепак одредени политички права), кои имаат уставно дејство, додека за групата „позитивни“ човекови права (од втората генерација- економски, социјални итн., како и од третата генерација - право на здрава животна средина, право на мир, право на одржлив развој итн.), кои имаат програмски карактер (или „социјални цели“), не се обезбедени уставни правни средства за нивна заштита (в. Hultai, (2018): 9). Повреда на таквите права не се признава како основа за поднесување уставна жалба. Овој пристап се заснова на либералната теорија за човековите права, која смета дека социо-економските права се декларативни и зависат од степенот на развиеност и расположливите ресурси на одредена

држава и спроведувањето на нејзините општествени функции. Во капиталистичкото општество таквите права се прокламираат, но не мораат да бидат заштитени во судска постапка. Само одделни од нив, како што е правото на здрава животна средина може да станат предмет на заштита пред уставен суд, и тоа посредно, преку некое основно (заштитено) право, како што е правото на живот (германскиот Уставен суд; таква е и судската практика на Европскиот суд за човекови права). Сето тоа, ако се утврди дека е повредено конкретно субјективно право (на живот, здравје итн.). Нема апстрактна заштита на животната средина, без оглед колку е „здрава“, ако нема настапена штета (повреда или загрозување) на правото на живот или здравје на одредено лице. Така, Уставниот суд на Австрија не признава дека социјалните и економските права на граѓаните имаат статус на основни права, чија заштита се обезбедува на суд; нивната заштита треба да се остварува низ законодавството во економијата, социјалата итн.

Следниот главен проблем на признавањето на правото на здрава животна средина како (утуживо) право за кое може да се бара заштита пред уставен суд е одредувањето на кругот на субјекти на правото на уставна жалба. Во повеќето уставни кои познаваат уставна тужба (жалба), субјект на тоа право е лице чиешто право е повредено. Тој круг не ги опфаќа правните лица на јавното право ниту граѓанските асоцијации, вклучително различните еколошки здруженија. Правото на здрава животна средина се посматра како индивидуално, субјективно право, така што повод за уставна тужба може да биде само конкретна повреда на субјективно право. Поединецот не може да се појави како субјект, односно лице со активна процесна легитимација во однос на заштитата на јавни добра, делови од природата итн., или на принципот на одржлив развој, уште помалку како „застапник“ на интересите на неговите потомци (за кои не е предизвикана никаква штета).

Исклучок е латиноамериканскиот модел на „ампаро“, која се појавува и како *actio popularis*, па дури може да се подигне со помош на посебни институции од типот на еколошки омбудсман (Еквадор). Во последнава декада доаѓа до постапен, но забележлив пробив на екоцентричната тенденција кон заштита на животната средина низ Америка, не само во признавањето на правото на здрава животна средина, туку и во признавањето на правата на природата и појавниот

концепт на „јуриспруденција на Земјата“. Таа е изразена во уставите на Еквадор, Боливија, Аргентина и Мексико, како и во јуриспруденцијата на уставните судови на Колумбија, Бразил и Гватемала, кои ги признаваат правата на природата. Така, Врховниот суд на Мексико го призна правото на животна средина како автономно право, и во неговата индивидуална и во колективната димензија, што овозможува ефикасна заштита на екосистемите и по тужби поднесени од поединци или групи граѓани кои можат да покажат легитимен интерес, без разлика дали тој интерес е индивидуален, колективен или „дифузен. Во 2019 година, Врховниот суд на правдата, повикувајќи се на принципот на достоинство на човечката личност, донесе историска пресуда со која ги признава и нечовечките животни како субјекти на права. Пресудата дополнително се однесува на потребата да се промени правната антропоцентрична парадигма и да се замени со биоцентрично размислување што ја унапредува меѓусебната поврзаност и блискиот однос меѓу луѓето и природата и ја препознава внатрешната вредност на природата (Gamboa, (2020): 34).

6.4. Оценувањето на уставноста на законите и „тестот на пропорционалност“

Покрај уставносудската заштита на правото на здрава животна средина, подеднакво значајна е улогата на уставните судови во оценување на усогласеноста на законите и другите прописи со основните принципи, вредности или цели прокламирани со уставот (нормативна, контролна функција на уставниот суд). Во таа смисла, уставите содржат начелни одредби за уставните вредности и цели, како што е одржливиот развој, задоволување на потребите на сегашните, без да се загрозат тие на идните генерации, одредби за заштита на природата и животната средина (така македонскиот Устав - како темелни уставни вредности во чл.8), одредби за заштита на животните, правата на Земјата итн. Се поставува прашањето, какво е нивното значење за толкувањето и примената на уставот при остварувањето на нормативната, контролна функција на уставниот суд во оценувањето на уставноста на законите и подзконските акти? Дали уставниот суд може да прогласи за неуставен закон, или негова одредба, за која оценува дека е во спротивност со интересот за заштита на животната средина или вредност прогласено за цел, принцип или темелна вредност на уставот? И дали, со други

зборови, таквите општи уставни принципи, вредности или норми имаат директно хоризонтално дејство. Покрај оценување на уставноста на законите, дали и какви обврски за државата создаваат таквите начелни одредби? Како да постапи уставниот суд во случај на колизија на правото на здрава животна норма со некое друго основно право (правото на сопственост, слободата на претприемништвото итн.), или легитимен економски или друг интерес?

Одговорите на овие прашања зависат во голем дел од напредокот на дебатата за признавањето на природата и животната средина како општа заштитена вредност по себе, независно од нашето мислење и од тоа, дали нејзиното очевидно загрозување се манифестира како конкретна повреда на нечие право на здрава животна средина. Таа дебата е сеуште на рамниште, на кое не може да се формулираат попрецизни принципи или правни солуции за надминување на судирот на таквиот концепт со владејачките утилитаристички политики на економски и социјален развој по секоја цена, но и со комплексот на основните индивидуални права. Ако целите на заштита на животната средина го ограничуваат на пример индивидуалното право на сопственост, тоа нужно ги попречува човековите права, и тие цели може да бидат злоупотребени од јавните власти за да ги ограничат. Од друга страна, заштитата на природата и животната средина е нужен предуслов за остварувањето на индивидуалното право на здрава животна средина, така не постои суштински конфликт меѓу внатрешната вредност на природата и животната средина и индивидуалните права. Но, за овој заклучок, логички наметнат со сознанието дека еколошкиот колапс би значел крај и за човековите права, не може да се постигне консензус ниту во меѓународната заедница, ниту од креаторите на националните јавни политики. Преовладува изборот заштитата на природата и животната средина да се остави во рамките на уставните одредби насочени кон политиките на одржлив развој, па во тие рамки да се донесуваат во најголема можна мера избалансирани закони и други прописи што ќе одржуваат рамнотежа помеѓу противположните интереси на заштитата и развојот. На просторот на кој доаѓа до конфликт помеѓу основните (негативни) права од првата генерација и на обврските во однос на втората генерација (позитивни) права, кои имплицираат активна заштита на поедините, мора да се внесе и заштитата на природата и животната средина низ барањето државата да ги исполнува своите позитивни обврски за подигање на квалитетот на правото на здрава животна

средина. Покрај суштинскиот дел на правото на здрава животна средина, неговите процедурални аспекти се појавуваат суштински за оперативна заштита на природата и на животната средина, што обезбедува колективен пристап кон грижата за нив како задничко јавно добро и за неговата одржливост и трајност. Тоа е солуција што најдобро ја формулира уставот на Финска од 1999 година, според кој (чл.2) „природата и нејзиниот биодиверзитет, животната средина и националното наследство се одговорност за секого; јавните власти ќе настојуваат на секој да му го гарантираат правото на здрава животна средина и можноста да влијае врз одлуките што се однесуваат на неговата животна средина.“

Уставната практика на заштитата на животната средина и природата презентира рестриктивен пристап кон толкувањето на директното дејство на уставните одредби што се однесуваат на нивната заштита како автономни добра. Уставните судови сосема исклучително признаваат нивно директно дејство во случаи во кои државата имала обврска да примени веќе утврдени еколошки стандарди (при изградба на инфраструктура, пренасочување на водотеци итн.), кога може да се поведе постапка за повреда на животната средина.

Ретка е практиката уставните судови (или врховните судови) да одлучуваат дали таквите одредби имаат директно дејство или не, понекогаш спротивно на желбите на конституентот. Во овој поглед, интересен е ставот на францускиот Уставен совет според член 1 од Повелбата за животната средина од 2005 година. Во една одлука од 2011 година, Уставниот совет ја призна одредбата за правото на здрава животна средина со директно дејство иако во подготвителната работа беше наведено дека тоа нема да се смета како лично право на поединците кон државата, но ќе се толкува како за уставна цел. Постојат и други примери во кои уставни судови го истакнуваат значењето на уставните одредби за животната средина како водечки принцип на јавната политика (според уставите на Хаваи и Илиноис) (в. Carine, (2013): 8).

Општоприфатено е мислењето дека со оглед на неапсолутната природа на правото на здрава животна средина, во случај на конфликт со друго основно право (правото на живот, достоинство, развој итн.), уставниот суд треба да процени кое треба да има предност, така што како и во повеќе други случаи, и заштитата на

природата и животната средина, како и на правото на здрава животна средина, може да биде предмет на „тестот на пропорционалност“. Притоа, во повеќето случаи е тешко да се најде неопходната рамнотежа помеѓу императивите на економскиот развој, социјалните последици и еколошките аспекти. Иако тоа не треба да зависи од уставниот суд, туку од јасната волја на јавните власти, молкот на уставните текстови често му дава на судот централна улога во одмерување на претежноста на интересите, и од него самиот зависи дали ќе преземе проактивна позиција или ќе се воздржи од донесување децидирана одлука. Оттука, ретки се случаите во кои уставните судови му даваат приоритет на правото на животна средина пред правото на развој, повикувајќи се на „принципот на претпазливост“ (германскиот уставен суд и поновата практика на Судот на правдата на ЕУ).

7.1. Уставноправна заштита на животната средина и природата како темелна вредност

Уставот на Република Северна Македонија го уредува комплексот на природата и животната средина низ двојна диоптрија: како темелна уставна вредност и како основно човеково право. Уредувањето и хуманизацијата на просторот и заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата се прогласени за една од темелните вредности на уставниот поредок на републиката (Устав, чл.8 ал.10). Исто така, Уставот го гарантира правото на здрава животна средина во поглавјето (2) за економските, социјалните и културните права (чл.43): секој човек има право на здрава животна средина; секој е должен да ја унапредува и штити животната средина и природата; Републиката обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина. Во комплексот на еколошките права спаѓа и уставната одредба во која се гарантира слободата на пазарот и претприемништвото (чл.55 ст.3), според која тие слободи може да се ограничат со закон, помеѓу другото и заради „зачувувањето на природата, животната средина или здравјето на луѓето“.

Систематизирањето на заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата меѓу темелните вредности на уставниот поредок на Републиката (Уставот, чл.8) е рефлексивна на пробивот на екоцентристичката концепција во македонскиот правен систем, која имплицира нивно посматрање како предадени вредности по себе, без оглед на човековите оценки. Тоа се вредности што имаат апсолутен карактер и не може да се мерат со други вредности. Сепак, Уставот би можел да биде уште попрецизен и да ги издвои во оваа одредба животната средина и природата од уредувањето и хуманизацијата на просторот, што има нема посебно нормативно значење, освен ако под такво значење не се подразбере барањето за „хуманизација на просторот“. Животната средина, имено, го опфаќа и просторот и неговото уредување, како и неговата хумана димензија. Од друга страна, добро решение во оваа одредба е што покрај заштитата, посочува и на „унапредување“ на животната средина и на природата. Со таквата формулација, оваа основна вредност е дефинирана истовремено и како цел на Уставот, односно на правниот систем што треба да ги уредува односите во областа на животната средина и природата поаѓајќи од постулатот на нивно заштитување, но и на унапредување.

Ваквото толкување на оваа уставна одредба му остава на Уставниот суд широк простор при остварувањето на неговата функција на апостериорна контрола на уставноста и законитоста на нормативните акти да оценува дали кој било акт што е предмет на оценување ги уважува постулатите на заштита и унапредување на овие вредности. Во тој простор влегуваат и случаите во кои, согласно чл.55 ст.3 од Уставот со закон се ограничува слободата на пазарот и претприемништвото заради зачувување на животната средина. Оваа уставна одредба може да претставува основа и за оценување дали законите во областа на пазарот и претприемништвото, кои не пропишуваат ограничувања низ иницијативите за оценување на нивната уставност аргументирано претставени како нужни, треба да предвидат такви ограничувања.

Одредбата од чл.8 ал.10 на Уставот е рестриктивна, во споредба со други, во овие излагања споменати уставни, кои додаваат посебни елементи (животните, мајката Земја итн.), и не определува поблиску што се подразбира под поимите „животна средина“ и „природа“, што натаму би ја објаснувала причината за нивно разликување (дали поимот „природа“ не ја опфаќа и „животната средина“?). Поимот „животна средина“ е, инаку, предмет на жива дебата, сосредоточена на опфатот на неговата содржина: дали под тој поим се подразбира само природното опкружување на човекот, во кој случај не би имало потреба посебно да се издвојува од поимот „природа“, или и социјалниот, културниот, економскиот, урбанистичкиот итн. животен амбиент. Содржината на овие поими е определена со чл.5 од Законот за животна средина од 2005 година (со бројни измени до 2021 година): „животната средина е просторот со сите живи организми и природни богатства, односно природните и создадените вредности, нивните меѓусебни односи и вкупниот простор во кој живее човекот и во кој се сместени населбите, добрата во општа употреба, индустриските и другите објекти, вклучувајќи ги и медиумите и областите на животната средина“. Во оваа одредба поимот на животна средина е одреден мошне рестриктивно и речиси е изедначен со поимот

на природата, со додаток кој ги вклучува „создадените вредности“ со физички интервенции (згради, индустриски објекти итн.) во просторот (поопширно в. Амдију, Најдовска Илиевски, Доковска Спироска, (2020): 55). Оваа дефиниција е со светлосни години оддалечена од, на пример, дефиницијата на тој поим во Новозеландскиот Закон за животна средина од 1986 година, според кој животната средина ги вклучува: екосистемите и нивните составни делови; сите природни и физички ресурси; социјалните, економските, естетските и културните услови кои влијаат на животната средина или кои се засегнати од промените на животната средина. Тоа значи дека покрај „природната“ животна средина, вклучена е „создадената“ животна средина која го опфаќа и културното наследство, како и „хуманата“ животна средина, што опфаќа квалитет на храната, производите, безбедносните прашања, слободното време и економското здравје и слично. Дефиницијата од македонскиот Закон за животна средина (чл.5 ст.1) е во контрадикција со дефиницијата (во наредниот ст.2), на поимот „заштита и унапредување на животната средина“, кој опфаќа и заштитни мерки и активности кои не соодветствуваат со рестриктивно дефинираниот објект на заштита (така, на пример, заштита од непријатна миризба и „друг вид заштита“).

Во Законот за заштита на природата од 2004 година (со повеќе измени до 2021 година), е предвидена следнава дефиниција (чл.6 ст.1): „Природа е целокупната биосфера, вклучувајќи ги: компонентите на биолошката разновидност, живеалиштата, геолошките формации, минералите и фосилите, како и другите физичко-географски појави на Земјата“. Оваа дефиниција суштински не се разликува од дефиницијата на поимот „животна средина“, односно ги содржи сите елементи што се на општ начин опфатени со тој поим (поопширно за овој закон в. Амдију, Најдовска Илиевски, Доковска Спироска, (2020): 59). При идна промена на Уставот ќе биде неопходно овие два поими да се диференцираат во согласност со современите уставни концепти, во кои поимот на животна средина добива поширока содржина (културно наследство, социјална средина итн.), додека за поимот на „природа“ се врзува цел сет на „права на природата“, кој е во напредната фаза на настанување.

Основна слабост на постојната уставна формулација за заштитата и унапредувањето на животната средина и природата е изоставањето на принципот на одрж-

лив развој и со него поврзаното дефинирање на еколошките права како интергенерациски концепт: одржлив развој кој ги усогласува економските, социјалните и еколошките потреби и животни услови на сегашните, без да ги загрози потребите и условите на идните генерации. Концептите на еколошката правда како интергенерациски поим и на одржлив развој се прифатени како општи постулати во современите уставни, правото на ЕУ и меѓународните документи за правото на одржлив развој (Агендата 2030 на ОН и Глобалните цели на одржливиот развој). И оваа слабост на еколошкиот образец прифатен во македонскиот Устав треба да се корегира при првата идна уставна реформа, низ преформулација на чл.8 ал.10, која треба да се фокусирана исклучиво врз заштита и унапредување на животната средина и правата на природата, врз принципот на одржлив развој и задоволување на потребите на сегашните и идните генерации.

7.2. Заштита на индивидуалното право на здрава животна средина

Уставот го предвидува правото на здрава животна средина како индивидуално право во поглавјето за економските, социјалните и културните права (чл.43): „Секој има човек има право на здрава животна средина. Секој е должен да ја унапредува и штити животната средина и природата. Републиката обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина“. Систематизирањето на оваа антропоцентрична одредба меѓу „позитивните“ права (какво што е, на пример, и правото на работа) претставува, всушност, релативизација на неприкосновените права на живот (чл.10) и на физички и морален интегритет (чл.11). Природна еманиција на овие основни права е правото на здравје, според тоа и право на животни услови што го гарантираат правото на здравје, кое исто така е систематизирано меѓу релативните права (чл.39: на секој граѓанин му се гарантира правото на здравствена заштита; граѓанинот има право и должност да го чува и унапредува сопственото здравје и здравјето на другите). На конекситет на правото на живот и здравје со правото на здрава животна средина се повикува уставното судство во државите во чишто уставни не е експлицитно предвидно правото на здрава животна средина како субјективно право. Таков е ставот и на Европскиот суд за човековите права, при непостоење на таква изречна одредба во Европската конвенција за човековите права. Според тоа, начелно стоја-

лиште од кое треба да се појде при толкувањето на уставните одредби од чл.39 и чл.43 е тоа, дека правото на здравје и на здрава животна средина не може да се изедначува со другите релативни права содржани во ова поглавје на Уставот (должноста за плаќање данок, правото на работа, правото на штрајк итн.), зашто тоа не соодветствува со хиерархијата на вредности, поставена и во одредбата за темелните вредности (чл.8- основните слободи и права).

Правото на човекот на здрава животна средина (чл.43 ст.1) е дефинирано како антропоцентрично право, коешто инклинира од уставната прокламација на заштитата на животната средина и природата како темелни вредности (чл.8). Во оваа одредба се заштитува, имено, само правото на човекот (кој е дел од природата) на здрава животна средина. Не се заштитува самата природа, или правата на животните (германскиот Устав, чл. 20а) и другиот жив свет. Од друга страна, должноста за унапредување и заштита на животната средина е предвидена како индивидуална должност („секој“, во ставот 2). Во однос на државата, предвидена е само обврска Републиката да „обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина“ (ст.3), што е консеквенција на антропоцентричниот пристап на целата оваа одредба. Се поставува прашањето - дали државата има воопшто обврска да ја унапредува и заштитува животната средина и да обезбедува услови за остварување не само на правото на граѓаните на здрава животна средина, туку „здрава“ средина за целиот жив свет и заштита на природата.

Изразито рестриктивната и екстремно антропоцентрична формулација на субјективното право на здрава животна средина има натамошни консеквенции кои го отежнуваат остварувањето на еколошката правда, односно на унапредувањето и заштитата на животната средина и природата како темелна вредност и цел на Уставот. Таа е рестриктивна, од аспект на најновиот развој на еколошкото право на меѓународен и компаративен план, затоа што го предвидува само супстанцијалното субјективно право на здрава животна средина, но не и процедуралните права на информираност, учество и пристап до правдата заради ефикасно остварување и заштита на супстанцијалното право. Неодложната уставна реформа ќе мора да го премости јазот што е создаден со неимплементација посебно на Архуската конвенција за правото на информираност на граѓаните и учество во

одлучувањето во еколошката сфера (ратификувана од Собранието во 1999 година), како и Принципот 10 на ОН за правото на судска заштита на правата. Денес, повеќето уставни гаранции гарантираат правото на пристап до информации од јавен карактер на граѓаните (Ackerman, Sandoval-Ballesteros, (2006): 86). Во европското законодавство за животна средина, правото на пристап до информации за животната средина е регулирано со Директивата 2003/4/ЕЗ на Европскиот парламент и на Советот од 28 јануари 2003 година и Регулативите за информации за животната средина од 2004 година. Македонскиот устав го гарантира слободниот пристап кон информациите, слободата на примање и пренесување на информации (чл.16 ст.3), што се однесува главно на пристапот на граѓанинот кон медиумскиот простор. Но информираноста за активностите на државата и одделните субјекти во еколошката сфера е во функција на основното право на граѓаните за учество во одлучувањето. Притоа, правото на информирање е спуштено на законодавно рамниште и, во одредена мера, обезбедено со Законот за слободен пристап до информации од јавен карактер, како и законите за заштита на животната средина и на природата, кои го уредуваат пристапот кон информации од овие области. Анализата на законската регулатива го потврдува сознанието дека низ тие закони е востановен рестриктивен систем на информирање („засегната јавност“, начини на информирање, рокови за давање одговори, административни постапки на жалби итн.), кои го сведуваат правото на информирање на формално прокламирано право (в. Анализа на празнини и недостатоци, 2021). Таа констатација се однесува и на практичното остварување на правото на граѓаните за учество во одлучувањето, предвидено со тие закони (во однос на субјектите, формите на одлучување, посебно референдумското, административни постапки на жалби итн.).

Најслаба страна на уставната, и врз нејзина основа легислативната рамка на правото на здрава животна средина е непостоењето на ефективен систем на негова судска заштита. Уставот го гарантира правото на судска заштита на правата (чл.50 ст.1): секој граѓанин може да се повика на заштита на слободите и правата утврдени со уставот пред судовите и пред Уставниот суд на РСМ во постапка заснована врз начелата на приоритет и итност. Притоа, оваа одредба не прави никакво, особено нужно, разликување помеѓу основните, апсолутни и релативни, но „негативни“ права, и „позитивните“ права (од третата генерација), меѓу

кои влегува и субјективното право на здрава животна заштита. Исто така, оваа одредба не познава никакви рестрикции во однос на заштитата на правото на здрава животна средина пред Уставниот суд. Но затоа, Уставот (чл.110 ал.3), ја ограничува неговата надлежност на заштита само на одделни права (слободата на уверувањето, совеста, мислата и јавното изразување итн.), исклучувајќи го, покрај другите основни права, и правото на здрава животна средина. Со тоа од опфатот на уставноправната заштита е посредно исклучена заштитата животната средина и природата како една од темелните уставни вредности, како и основните права (чл.8 ал.1), од кои имплицитно правото на живот и на телесен интегритет може да бидат сериозно повредени со загрозување на правото на здрава животна средина. Ваквата неконзистентност на постојниот уставен концепт на заштита на животната средина и природата и на субјективното право на здрава животна средина мора да биде надмината со поставување на нова уставна рамка за правото на пристап пред правдата.

При непостоење на јасна уставна основа, законското уредување на правото на пристап пред правдата е збирштина од импровизации, кои создаваат правна несигурност и блокади во остварувањето и на субјективното право на здрава животна средина: така, непрецизното уредување на прашањата за субјектите на тоа право (поединец или група граѓани и граѓански организации, постоење на „еколошка штета“, односно штетна последица како услов за поднесување правно средство за заштита, судска надлежност- управно судство или редовно судство, предмет на спорот- акт, пропис, или дејствие на државен орган или јавна институција, природа и дејство на судската одлука- привемена мерка, судска пресуда со која се наредува на орган на управа да преземе определено дејствие итн.), е главната причина за непостоење на ефективна судска заштита на правото на здрава животна средина (в. Анализа на празнини и недостатоци, 2021).

Според Рамковните принципи за човековите права и животната средина на ОН од 2018 година, во националните правни системи треба да се признае правото на граѓаните на пристап до правдата и поднесување ефикасни правни средства пред управните и судските органи за заштита на правото на здрава животна средина (Принципот 10, в. Кпox, 2018: 14). Принципот на заштита на животната средина со судска контрола на управни акти (judicial review of administrative acts) е истакнат

и во Препораката Р (2004) 20 на Комитетот на министри на Советот на Европа до земјите-членки. Препораката ја дефинира судската ревизија како испитување и утврдување на законитоста на управните акти и донесување на соодветни мерки од страна на судот, при што и индивидуалните и општите правни акти на органите на управата се сметаат за административни акти, како и дејствијата што ги презема или не ги презема администрацијата во текот на извршувањето на своите овластувања, што може да влијае на интересите на физички и правни лица. Единствениот правен инструмент од типот на *actio popularis* предвиден со Законот за облигациони односи (чл.143 ст.1- Барање да се отстрани опасноста од штета: „секој може да бара од друг да го отстрани изворот на опасност од кој му се заканува позначителна штета нему или на неопределен број лица, како и да се воздржи од дејност од која произлегува вознемирување или опасност од штета, ако настанувањето на вознемирувањето или на штетата не може да се спречи со соодветни мерки“), во судската практика не доживеа никаква примена во однос на акти или дејствија на државни органи или јавни институции со кои се загрозува животната средина.

Според постојните уставни решенија, Уставниот суд има сосема ограничени можности да го ефектуира пристапот кон правдата во еколошката сфера. Тие се сведуваат на неговата општа надлежност да поведе постапка за оценување на уставноста на закон или уставноста и законитоста на друг пропис, по иницијатива на поединци, групи граѓани и други правни субјекти (Деловник на Уставниот суд, чл.12). Сигурно е дека при зголемување на иницијативи за поведување таква постапка од граѓаните, особено од нивните еколошки асоцијации (можеби и со формирање на невладин „Омбудсман на природата“), би дошло до значително зголемување на активноста и улогата на Уставниот суд во оваа исклучително важна област на општествениот живот. Тие иницијативи би требало во прв ред да го стават на оценување постојното законско уредување на правото на судска заштита (законите за граѓанската и управната постапка).

8.1. За потребата од реформа на Уставниот суд

Во сите правни реформи, од усвојувањето на Уставот на РМ во 1991 година до денес, во реформите на правниот систем отсутува една клучна алка, елемент што ги придвижува нив кон втемелувањето на политичкиот и правниот систем врз начелото на владеење на правото - реформата на Уставниот суд. Во овој период се извршени повеќе промени на Уставот и ниту една од нив не менува ништо во неговото функционирање, освен Амандманот XV со кој е уреден начинот на избор на судиите на Уставниот суд. Без успех останаа два обиди за реформа, извршени со формално започната постапка за уставни промени. Првиот, од 2005 година, како дел од тогашната судска реформа, како иницијатива за донесување на амандман кој требаше да создаде уставна основа за законско регулирање на материјата поврзана единствено со видот на одлуките на Уставниот суд, нивниот ефект и извршување. Поддржана од ЕУ и Венецијанската комисија, таа заврши со откажување на предлагачот (Владата) и запирање на постапката на измени (в. Прешова, (2018), 6). Исто така, мошне значајното прашање за законско уредување на функционирањето на Уставниот суд не е повторно покренувано во реформските расправи, така што Судот за цело време функционира врз основа на уставните одредби и Деловникот за неговата работа од 1992 година. Ваквото уредување на функционирањето на уставното судство инаку, е непознато во уставните системи во соседните држави, во кои се донесени посебни закони за уставниот суд (Словенија, Албанија, Србија, Хрватска- уставен закон), како ни во европските држави (Германија и др.). Оставањето навидум, на широк простор за афирмација на Судот како силен „чувар на Уставот“ резултира со негова маргинализација во времето на тешки и континуирани кризи на начелото на владеење на правото (в. Шкариќ, (2015): 930) .

Вториот обид со иницијативата за промени на Уставот на Владата од 2014 година внесе во дебатата за Уставниот суд исто така актуелно прашање за проширување на неговата надлежност во заштитата на основните слободи и права, како и можноста Судот да одлучува по жалби на одлуки на Судскиот совет на РМ во однос на изборот, разрешувањето или утврдувањето на дисциплинска одговорност на судиите и претседателите на судовите. Постапката на промени на Уставот беше

прекината поради си поизострената политичка криза која ги навести подоцнежните турбуленции на политичкиот и правниот систем. Но, од друга страна, самата иницијатива не поттикна посериозни истражувања и расправи, од аспект на заштитата на основните човекови слободи и права пред Уставниот суд, за односот помеѓу уставното судство и редовното судство, приближувањето на надлежноста на Судот кон функциите на судскиот систем и, со тоа, суштинската промена на неговата позиција во системот на поделба на власта, која го дефинира како орган „*sui generis*“ или „четврта власт“.

Потребата од пристапување кон реформа на Уставниот суд не е препознаена како „итен реформски приоритет“ ниту со последната Стратегија за реформа на правосудниот сектор од 2017 година, со Акциски план, во која нема никакво спомнување на Уставниот суд или неговата неопходна реформа. Но особено станува забележливо тоа дека и при нејзиното подготвување, како и во претходните реформи на судството, нема никаква иницијатива од страна на самиот Уставен суд, за покренување на кое било прашање во врска со неговото функционирање, што го осведочува неговиот пасивен однос кон реформите на правниот систем и на уставното судство, кое е денес во средиштето на постулатот на „новиот“ конституционализам.

Дека во целиот триесетгодишен период од независноста на Републиката Уставниот суд остана маргинализирана институција, без поголемо влијание врз доследно спроведување на Уставот, особено од аспект на начелата на поделба на власта, владеење на правото и судска независност, покажуваат низа податоци што се денес предмет на функционални анализи. Според последната функционална анализа (2020 година), конкретно во петгодишниот период, од 1 јануари 2015 година, заклучно до 31 декември 2019 година, Судот имал во работа вкупно 1298 предмети, или во просек 260 предмети на годишно ниво, а од тоа решил во просек 154 предмети (в.Ристески, (2020): 41). Загрижувачки е односот помеѓу бројот на решенијата за неповедување постапка и решенијата за отфрлање на

иницијативата во однос на бројот на укинувачките и поништувачките одлуки, кој создава перцепција за висок степен на почитување на уставноста и законитоста на законите или другите општи акти, што ни оддалеку не соодветствува со другите анализи за состојбата со почитувањето на овие принципи во практика. Со таквите одлуки Судот се претставува не на контролор, туку на покровител на деформациите на извршната власт и Собранието, изразени низ донесувањето неисправни закони. Таквата позиција се должи на неговото определување за концептот на оценување на формалната легалност, односно усогласеност со Уставот на правните прописи, концепт кој си повеќе во современото уставно судство се супституира со прифаќањето на вредносниот („евроконформниот“ итн.) критериум на оценување на уставноста и законитоста од аспект на начелото на владеење на правото и заштитата на основните човекови слободи права. Бројни закони и одлуки на Собранието (на пример Автентичното толкување на Законот за амнестија од 2002 година, Законот за амнестија за настаните во Собранието на РМ од април 2017 година, усвоен во 2018 година, Законот за лустрација од 2012 година, законите од областа на урбанизмот и градежништвото, донесувани и менувани според потребите на криминални структури и други закони), останаа надвор од контролата на Уставниот суд, која никако не би смееле да ја поминат кога тој би имал силна позиција на вистински „чувар на Уставот“.

Функционалната анализа посочува и на бројни други слабости во функционирањето на Судот, како што е начинот и критериумите за избор на уставни судии, неговата и финансиска зависност од Собранието и Владата, што повлекува константен недостиг на буџетски средства, обезбедувани за повеќе од 20% помалку во споредба со неговите потреби, непополнетоста на стручната служба (пополнета со 30% од бројот на планираните работни места) итн. (Ристески, (2020):15).

8.2. Комплексна уставна реформа на еколошките права и нивната уставноправна заштита

Една од основните причини за слабата позиција на Уставниот суд, поради која тој не може да се претстави, согласно постулатите на конституционализмот, како гарант и заштитник на основните слободи и права, е рестриктивниот обем во кој е вкалапена неговата надлежност во заштитата на уставно прокламираните

човекови слободи и права. Одредбата со која нивниот избор е стеснет само на неколку од нив (чл.110 ал.3 од Уставот), ја дезавуира општата одредба (чл.50 од Уставот), според која секој граѓанин може да се повика на заштита на слободите и правата утврдени со Уставот пред судовите и пред Уставниот суд, во постапка заснована врз начелата на приоритет и итност. Но дали и во која мера е ваквата, макар и ограничена заштита на одредени права пред Судот ефективна? Функционалната анализа на работата на судот презентира незадоволителни податоци, според кои, имено, дури во 2010 година Судот ја донел првата одлука со која утврдил повреда на слободите и правата (полни 19 години од осамостојувањето на Републиката), а во периодот од 1. јануари 2010 година, до 31 декември 2019 година, решавал по 121 барање за заштита на правата, од кои уважил само три (едно во 2010, второ во 2018 и трето во 2019 година). Во останатите 118 предмети барањата се или одбиени како неосновани, или пак отфрлени по разни основи (Ристески, (2020): 37).

Проникнувањето во причините за неостварувањето на функцијата на Уставниот суд како гарант за владеењето на правото во периодите во кои можел да одигра таква улога, завлекува во истражување на влијанието на различните фактори, пред си политички, кои се појавуваат како кочница на развојот на Републиката како демократска правна држава (в. Шкариќ, (2015): 936). Постои висок степен на согласност дека во состојба на продолжена политичка и уставна криза, мала е веројатноста дека Уставниот суд би можел да одигра голема улога во нејзиното надминување. Со право се истакнува дека е вистинска загатка како уставните судови може да го обликуваат политичкиот пејсаж, со ограничени ресурси и без директни овластувања за извршување на нивните одлуки; очигледно е дека мораат да се потпираат на подготвеноста на извршната власт и на законодавецот да ги прифатат нивните одлуки и со нив да ги усогласуваат законите и другите прописи. Но, сепак, познати се примерите на земји во кои тој извршил силно влијание, токму во услови на политичка криза, постигнувајќи со своите одлуки значајни резултати во воспоставувањето на начелото на поделба на власта.

Покрај таквите „надворешни“ причини за недоволно изразената активност на Уставниот суд во заштитата на животната средина и природата, во нивното комплементарно разбирање - како темелни вредности, еколошки елемент на

одржливиот развој, еколошката правда како интергенерациски концепт и индивидуалното право на здрава животна средина, главна причина претставува неконзистентноста на уставниот концепт за односот на човекот и државата кон животната средина и природата. Во претходните излагања се изложени од една страна меѓународните норми и стандарди, како и добрите практики на уставно уредување и судство, врз кои би требало да биде заснован современиот уставен еколошки концепт, и од друга страна длабокиот јаз што постои помеѓу нив и македонскиот Устав, кој останува на слаби антропоцентрични позиции, неуспешно обидувајќи се да накалеми и нејасно определени екоцентрични елементи.

Оттука, без уставна реформа Уставниот суд тешко би можел да ја зајакне својата улога на заштитник на еколошката правда и на човековите права во еколошката сфера. Неговото изведување од сенката на заробената држава претставува првостепена реформска цел, поврзана доследното остварување на начелата на поделба на власта, владеење на правото, легитимност на законите и ефикасна заштита на човковите слободи и права воопшто, во тој контекст и на еколошките права.

Со оглед на тоа дека статусот и функционирањето на Уставниот суд се уредени со самиот Устав, неговата реформа треба да се изведе со промени на Уставот и со донесување на посебен закон за Уставниот суд. Во досегашните долгогодишни дебати се идентифицирани и главните реформски правци, кои опфаќаат: организација на Судот, допрецизирање на неговата надлежност во толкувањето на Уставот во делот на заштитата на човековите права согласно меѓународните норми и стандарди и правото на ЕУ (евроконформно толкување); оценување на усогласеноста на законите и другите прописи со ратификуваните меѓународни конвенции, проширување на надлежноста на Судот во заштитата на основните слободи и права, прокламирани со Уставот, со воведување на институтот на уставна тужба, законско уредување на постапувањето на судот и извршувањето на неговите мериторни одлуки, и прецизирање на условите за избор на уставни судии.

Живата теоретска дебата што денес, на бранот на јакнење на концептот на еколошкиот конституционализам, е разгорена насекаде, посочува и на други можни

реформски потези. Интересни се размислувањата за децентрализација на моделот на контрола на уставноста, низ прераспределба на надлежностите помеѓу Уставниот суд и редовните судови (во прв ред Врховниот суд), со која уставниот суд ја оценува усогласеноста на законите со Уставот, додека редовните судови ја оценуваат усогласеноста на подзаконските акти со законите како прејудициелно прашање во редовни постапки. Правило е уставните судови да ја оценуваат само уставноста на подзаконските акти, така што испитувањето на нивната законитост не е нивна универзална надлежност, така што таквата оценка ја даваат редовните судови според системот на екцепција на незаконитоста (*exceptio illegalis*), одлучувајќи по приговор за незаконитост како прејудициелно прашање (Стојановиќ, (2018): 34). Со таквото решение би била пополнета една очигледна празнина во Законот за судовите (член 18 ст.1 и 2) според која редовниот суд може да ја прекине постапката и да поднесе иницијатива за поведување на постапка пред Уставниот суд за оценување на согласноста на законот што треба да го примени во конкретниот случај со Уставот кога во постапката ќе се постави прашање за негова согласност со Уставот, за што ги известува непосредно повисокиот суд и Врховниот суд на Република Македонија. Овие одредби не го уредуваат постапувањето на судот во случајот кога се поставува прашање за согласноста на подзаконски акт со закон. Не би требало да се земе дека таквата празнина е надмината со општиот принцип дека судовите судат само врз основа на Уставот и законите и ратификуваните меѓународни договори (чл.98 ст.3 2 од Уставот), а не и врз основа на подзаконски акти. Во бројни спорови или постапки за казни дела предмет на спор се и подзаконските акти (кај одделни казни дела како дополнувања на „бланкетни“ законски норми). Со такви суштински корекции, се избегнува непотребната оптовареност на Уставниот суд со иницијативи за оценување на законитоста на подзаконски акти, кои му погодуваат на Судот само за да ја подобри својата статистика за решени предмети.

Проширувањето на надлежноста на Уставниот суд во заштитата на основните човекови права со воведување на институтот на уставна тужба ќе имплицира преиспитување на односот помеѓу Уставниот суд и редовното судство, особено со Врховниот суд. Тоа е наложено и со постоечката состојба на нефункционирање на уставните решенија за конкретна контрола на уставноста и законитоста иницирана од редовните судови и за уставна жалба за евентуално прекршување на

основните слободи и права. Имено, до Уставниот суд од 1991 година не е пристигната ниту една иницијатива со прелиминарно прашање за уставност на правен акт поднесена од страна на редовен суд. Реформата на Уставниот суд, особено со воведување уставна тужба за заштита на животната средина, ќе претставува значаен придонес кон надминување на состојбите во судството воопшто, во кое тешко се пробива постулатот на еколошкиот конституционализам и на директната примена на уставните начела и норми, како и стандардите и нормите на ЕКЧП во заштитата на правата во еколошката сфера.

Констатации и предлози

Потребата од создавање нова уставна парадигма на еколошката правда е повеќе од евидентна. Таа се наметнува како последица на општата согласност дека загрозувањето на животната средина и на природата, како и на човековото право на здрава животна средина во нашата општествена реалност во голема мера го има надминато прагот на нивната одржливост и на толеранцијата кон негрижата за квалитетот на човековиот живот. Од друга страна, креирањето нова уставна рамка на еколошки конституционализам, со зајакната гарантна улога на Уставниот суд, недвосмислено упатува научно верифицираното сознание дека помеѓу нашиот постоечки концепт на уставноправна заштита и напреднатите меѓународни норми, уставни обрасци и добри практики во другите правните системи се создава си подлабок процеп.

Зајакнувањето на улогата на Уставниот суд во нормативната контрола на законите и другите прописи во еколошката сфера, како и во непосредната заштита на човековото право на здрава животна средина, може да биде остварено со комплексна уставна реформа, која би опфатила:

Рedefинирање на заштитата на животната средина и природата како вредности по себе кои имаат интергенерациска содржина и значење;

Внесувањето меѓу темелните вредности, покрај животната средина и природата, на принципот на одржлив развој како цел на Уставот и на правниот поредок;

Проширување на содржината на човековото право на здрава животна средина со прокламирање на процедуралните права на информирање и на одлучување во сферата на заштитата на животната средина и природата;

Уставна гаранција за правото на судска заштита на супстанцијалните и процедуралните права;

Воведување на *actio popularis* во иницирањето на судски постапки за заштита на правата, под услови поблиску уредени со закон;

Проширување на надлежноста на Уставниот суд во непосредната заштита на еколошките права, под услови определени со Законот за Уставниот суд;

Донесување Закон за Уставниот суд и за постапката пред Судот, со создавање уставна основа во Уставот, или со донесување на Уставен закон.

Уставните промени што би биле извршени во една ваква рамка (за која може натаму да се дебатира), би придвижиле опсежна ревизија не само на законите од еколошката сфера, туку и на законите од областа на судството и судските постапки, како и за другите институции за заштита на правата. Во тој контекст би требало да се отвори расправа за формирање (повторно со измена на Уставот), на „Омбудсман на правата на природата“, институција која би го поддржувала екоцентричниот концепт на еколошка правда, кој обезбедува заштита на правата на сегашните и идните генерации и на животот на човекот во хармонија со неговото природно окружување.

Библиографија

Ackerman, John M., Sandoval-Ballesteros, Irma E., (2006): The Global Explosion of Freedom of Information Laws, *Administrative Law Review*, Vol. 58, No. 1

Adger, W. Neil, Jordan, Andrew, (2012): Sustainability: exploring the processes and outcomes of governance, in Adger, Jordan, (edit.) *Governing Sustainability*, Cambridge

Амдију Наташа, Најдовска Илиевски, Кристина, Доковска Спиоровска Наташа, (2020): КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НА ПОСТОЕЧКИ МОДЕЛИ НА ПРАВНА ПОМОШ ВО И НАДВОР ОД ЕУ И НАЈДОБРИ ПРАКТИКИ, Скопје

Анализа на празнини и недостатоци- предизвици и можности за институционалната и правната рамка на животната средина, ЦПИА, (изд.Л. Стојкова Зафировска), Скопје, 2021

Андреевски, Марјан, Мукаетов, Душко, Попоска Христина, (2019): Контаминација на почвата и земјоделските култури во Велес и неговата околина и можни решенија, Зборник на трудови: „Загадувањето на градовите во Република Македонија: кои се решенијата?“, МАНУ, Скопје

Atkinson, Christopher L. (2013): Public Policy Processes and the Environment: Implications for a Sustainable Future, Emerald Group Publishing, <http://dx.doi.org/10.1108/SAMPJ>

Bačić, Arsen, (2000): Vladavina prava i institucije kontrole ustavnosti zakona, Zb. "Ustavni sud u zaštiti judskih prava" (Ured. J.Crnić, N.Filipović), Zagreb

Barry, J. (1999): Rethinking Green Political Theory, London, Thousand Oaks, CA, and New Delhi

Baxter, Brian, (2005): A Theory of Ecological Justice, London and New York

Birnbacher, D. (2001), Philosophical foundations of responsibility', Responsibility: The many faces of a social phenomenon. ed. A. E. Auhagen and H.-W. Bierhoff, London: Routledge

Bjällds, Ulf, (2010): Experiences of Sweden's Environmental Courts, *Journal of Court Innovation*, Vol.3 no 1

Блинкова Дончевска, Мартина, Димитрова Филковска, Тања, Мацановски, Иван, Милановиќ, Весна Дуданова Лазаревска, Габриела, (2019): Проценка на еколошкиот капацитет на град Скопје како индикатор на одржливоста на градот, Зборник на трудови: „Загадувањето на градовите во Република Македонија: кои се решенијата?“, МАНУ, Скопје

Близнашки, Георги, (2019): Общо учение за конституцијата, София

Bosselmann, Klaus (2013): The Rule of Law Grounded in the Earth: Ecological integrity as a grundnorm, Planetary Boundaries Initiative Symposium 19&20 September 2013, London

Boyd, David, (2012): The Constitutional Right to a Healthy Environment, Environment Science and Policy for Sustainable Development 54(4):3

Brejdak, Jakub, (2019): Sustainable Development in the Constitution of the Republic of Poland – the Origins Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ 2019/4

Bruckerhoff, Joshua, (2008):« Giving nature constitutional protection : a less anthropocentric interpretation of environmental rights », Texas Law Review, vol. 86

Callicott, J.Baird, (1999): Holistic Environmental Ethics and the Problem of Ecofascism, Beyond the Land Ethic: More Essays in Environmental Philosophy, New York

Calzadilla, Paola Villavicencio, Kotzé, Louis J., (2018): Living in Harmony with Nature? A Critical Appraisal of the Rights of Mother Earth in Bolivia, Transnational Environmental Law, 7:3

Carducci M., Bagni S., Montini M., Mumta I., Lorubbio V., Barreca A., Di Francesco Maesa C., Musaro E., Spinks L., Powlesland P. (2020): Towards an EU Charter of the Fundamental Rights of Nature. Study, Brussels: European Economic and Social Committee

Carine, David, (2013): The role of constitutional courts in determining the scope of the right to environment A comparative approach. IUCN Academy of environmental law annual Colloquium, Jun, Hamilton, New Zealand

Chakim, M. Lutfi, (2019): A Comparative Perspective on Constitutional Complaint: Discussing Models, Procedures, and Decisions Constitutional Review, vol.5 no.1

Charte de l'environnement, Loi constitutionnelle no 2005-205 du 1er mars 2005 (JORF n°0051 du 2 mars 2005 page 3697)

Daly, Erin, (2012): Constitutional Protection for Environmental Rights: The Benefits of Environmental Process. International Journal of Peace Studies, Volume 17, Number 2

Ebbesson, Jonas, Okowa, Phoebe (eds.), (2009): Environmental Law and Justice in Context, Cambridge, New York

ЕВРОПСКА КОМИСИЈА Стразбур, 19.10.2021 година СВД(2021) 294 конечна верзија РАБОТЕН ДОКУМЕНТ НА СЛУЖБИТЕ НА КОМИСИЈАТА Извештај за Северна Македонија за 2021 година

Gamboa, Jorge Calderyn, (2020): Inter-American approaches to the right to a healthy environment and the rights of nature, Proceedings of the High-level International Conference on Human Rights and Environmental Protection Strasbourg, 5 October

Hall, Matthew, (2013): Victims of Environmental Harm: Rights, recognition and redress under national and international law, Routledge New York

Hajek, Fridrih.A., (2002): Pravo, zakonodavstvo i sloboda, Beograd-Podgorica

Hardin, Russell, (2003): Liberalism, Constitutionalism, and Democracy, Oxford

Haugestad, Anne K., Wulfhorst, J.D., (eds.), (2004): Future as Fairness, Ecological Justice and Global Citizenship, Amsterdam-New York

Hiskes, Richard P., (2009): The Human Right to a Green Future. Environmental Rights and Intergenerational Justice, Cambridge, New York

Hultai, Mykhailo, (2018): Normative constitutional complaint in Ukraine as a national legal remedy, INTERNATIONAL CONFERENCE “INDIVIDUAL CONSTITUTIONAL COMPLAINT TO THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE” Kiev, Ukraine 10 September

Jacobs, Francis, (2006): The Role of the European Court of Justice in the Protection of the Environment , Journal of Environmental Law, Volume 18, Issue 2

Jonas, Hans, (1984): Das Prinzip Verantwortung, Frankfurt am Main

Kenig-Witkowska, Maria, (2017): The Concept of Sustainable Development in the European Union Policy and Law University of Warsaw, Journal of Comparative Urban Law and Policy, Vol.1

Knox, John, (2018): FRAMEWORK PRINCIPLES ON HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT The main human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment.

Kopnina, Helen, Washington, Haydn, Cryer, Paul, Taylor, Bron Raymond , Piccolo, John J. (2017): 2017 Why ecocentrism is the key pathway to sustainability, The Ecological Citizen Vol 1 No 1

Kopnina, Helen, (2014): Environmental justice and biospheric egalitarianism: reflecting on a normative-philosophical view of human-nature relationship Earth Perspectives, Springer Open Journal

Kotzé, Louis J., (s.a.): Environmental Constitutionalism, Essential Readings in Environmental Law IUCN Academy of Environmental Law (www.iucnael.org)

Лилић, Стеван, Дреновак, Мирјана, (2009): Управна и управно-судска заштита права на учешће јавности у стварима од значаја за животну средину у Србији, Анали Правног факултета у Београду

Lilić, Stevan, Drenovak-Ivanović, Mirjana, (2014): Ekološko pravo, Drugo, ažurirano izdanje, Beograd

Lovet, Jean C., (1969): Damages: A Remedy for the Violation of Constitutional Rights, California Law Review, VOL. 67, No. 6

Low, N. and Gleeson, B., (1998): Justice, Society and Nature: an exploration of political ecology, London: Routledge

Mantecon, Cecilia Lucna, (2019): Effectiveness of the Amparo Action in Environmental Matter from its Inclusion in the National Argentine Constitution. Bol. Mex. Der. Comp. [online], vol.52, n.155

Manual on Human Rights and the Environment, (2012): Council of Europe Publishing, Second edition

Marjanović, Miloš, (2011): Od antropocentrične ka biocentričnoj etici i pravnoj regulaciji, Pravni život, Tematski broj: Pravo i odgovornost, Tom IV br.12

May, James R. & Daly, Erin, (2019): Global Judicial Handbook on Environmental Constitutionalism (Third Edition), UN Environment Programme

Миткова, Татјана, Манасиевска-Симиќ, Силвана, Маркоски, Миле, (2019): Влијанието на загадувањето врз земјоделското производство во урбаните и пери-урбаните средини и можности за производство на квалитетна и безбедна храна, Зборник на трудови: „Загадувањето на градовите во Република Македонија: кои се решенијата?“, МАНУ, Скопје

Moellendorf, D., (2011): A Right to Sustainable Development, The Monist, 94 no.3

Morand-Deville, Jacqueline, (2014): L'environnement dans les constitutions étrangères, Les Nouveaux Cahiers du Conseil constitutionnel 2014/2 (N° 43)

Nozick, R., (1974): Anarchy, State and Utopia, Oxford: Blackwell

O'Gorman, Roderic, (2017): Environmental Constitutionalism: A Comparative Study, Transnational Environmental Law Vol.6/3

Pepper, Angie, (2018): Delimiting Justice: Animal, Vegetable, Ecosystem?, Les ateliers de l'éthique The Ethic Forum, Volume 13, Number 1

Препорака R (2004) 20 на Комитетот на министри на Советот на Европа на државите членки за судска ревизија на управните акти, усвоена од Комитетот на министри на 15.декември 2004

Прешова, Денис, (2018): Уставниот суд изгубен во судските реформи, Скопје

Rawls, John, (1973): A Theory of Justice, Harvard- Cambridge

Ристески, Темелко, (2020): Функционална анализа на Уставниот суд на Република Северна Македонија, Скопје

Robinson, Deena, (2022): 12 Biggest Environmental Problems Of 2022, EARTH-ORG <https://earth.org/the-biggest-environmental-problems-of-our-lifetime/>

Sabsay, Daniel A., (2004): Constitution and Environment in Relation to Sustainable Development, Pace Envtl. L. Rev. 155 PACE ENVIRONMENTAL LAW REVIEW 21

Šarčević, Abdulah, (2005): Filozofija i etika/Suvremena fenomenologija svijeta života,

Kritika filozofije povijesti i metafizike Zapada, Sarajevo

Schall, Christian, (2008): Public Interest Litigation Concerning Environmental Matters Before

Human Rights Courts: A Promising Future Concept?, Journal of Environmental Law, Oxford

Schlosberg, David, (2007): Defining Environmental Justice: Theories, Movements, and Nature,

Oxford University Press

Шкариќ, Светомир, (2015): Уставно право, Осмо издание, Скопје

Стафилов, Трајче, Шајн, Роберт, (2019): Загадувањето на животната средина во урбаните области во Република Македонија како резултат на индустриската активност, Зборник на трудови: „Загадувањето на градовите во Република Македонија: кои се решенијата?“, МАНУ, Скопје

Staničić, Frane, (2018): Razlikovanje javnog interesa, općeg interesa i interesa Republike Hrvatske... Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 55, 1

Stec, Stephen, (2009): Environmental justice through courts in countries in economic transition, во :Environmental Law and Justice in Context, edited by J.Ebbesson, P. N. Okowa, P. Okowa, Cambridge

Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, 1972, UN Doc. A/Conf.48/14/Rev

Стојановиќ, др Драган, (2018): Да ли и како реформисати Уставни суд? Зборник радова Правног факултета у Нишу, Број 78, Година LVII

Tainter, Joseph A., (2006): Social complexity and sustainability, Ecological complexity 3 Arizona State University

de Vries, Sybe A. (2013): Balancing Fundamental Rights with Economic Freedoms According to the European Court of Justice, Utrecht Law Review Volume 9, Issue 1

Waas, T., Verbruggen A., Wright T. (2010): University research for sustainable development: definition and characteristics explored, Journal of Cleaner Production, 18

Walzer, M., (1983): Spheres of Justice: a defence of pluralism and equality, Oxford

Wienhues, Anna, (2020): What is ecological justice, and why does it matter today, Transforming

Society, 6th October 2020, <http://www.transformingsociety.co.uk/2020/10/06>

Zamudio, Hector Fix, (1979): A BRIEF INTRODUCTION TO THE MEXICAN WRIT OF AMPARO California Western International Law Journal, Vol. 9, No. 2

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА И
ДОБРИ ПРАКТИКИ ВО ЗАШТИТА
НА ЖИВОТНАТА СРЕДИНА

ДЕЛ II

Во анализата за уставните судови во заштита на животната средина и на правото на здрава животна средина, на сеопфатен начин е прикажана екоцентричната и антропоцентричната визија за одржлив развој. Критиката која се упатува на антропоцентричниот пристап односно преминот кон екоцентричниот пристап со кој се забрануваат сите постапки што би значеле нанесување штета на животната средина и опкружувањето, допринесе кон различно постапување на државите и нејзините субјекти во овозможувањето заштита на животната средина. Оттука, произлегуваат двете струења врз кои се темелат современите европски уставно-правни постулати: во форма на индивидуални права на здрава животна средина и на широка, колективна одговорност преку обврската на поединецот и државните актери во заштита на животната средина. Има и такви законодавства што ги поврзува антропоцентричниот и екоцентричниот пристап (пр. Боливија) или менувањето на Уставот на Еквадор во 2008 во кој се содржани правата на природата како посебни права (интересен е случајот кога реката Вилкабамба го добива спорот против покраинската влада на Лоја, в. Greene, 2011) но и давањето статус на правен субјект на дел од природата (пример реката Вангануи во 2017 година (Whanganui River) во Нов Зеланд в. Evans, Nagumi, 2020). Надминати се застарените предлози за справување со еколошките кризи преку спречување на технолошкиот и економски раст (нулта раст), или за преземање на соодветни мерки за отстранување на негативните последици од неконтролираниот технолошки и економски развој, што иако широко прифатени се докажаа како недоволни или крајно, за воспоставување на општествено уредување во кое нема да има колизија меѓу барањата на општеството и благосостојбата на природата, што се покажа како невозможно (види во Popović, 1979):6, понови податоци во Joksić, Milojević, Đuričić, (2019): 131-141).

Денес, сведочиме на една нова ера каде што се признава правото на природата да постои, да се развива и да напредува. Признавањето на правата на природата, наречено уште и јуриспруденција на Земјата (Earth Jurisprudence) вклучува измена на уставни, национални закони и општи акти но и генерално, донесување нови политики, упатства и резолуции што се повеќе укажуваат на потребата од правен пристап кој ги признава „новите права“ за здрава животна средина.

Иако на почеток оценувани како апсурдни (Ѓирић В., (2020): 8) ваквите решенија се оправдуваат со тезата дека признавањето на правата на природата не се поразлични од признавање на правата на правните лица. Оттука, тргнува еден нов бран на уставни и законодавни решенија со кои се признава Природата како носител на право (Rights of Nature, RoN). Новиот нормативен пресврт во правното дефинирање на природата сега се применува и во Бразил, Колумбија, Индија, Мексико, Нов Зеланд и дел од САД (Пенсилванија) (в. Kauffman, Martin, (2018): 43-62), каде што бројот на закони што се усвоени или во фаза на усвојување достигнува до 96 со тенденција да се зголеми (Rights of Nature and Policy, 2022).

Генерално, сите земји го уредуваат прашањето за заштитата на животната средина. Ретки се таквите што не содржат ниту една одредба во оваа насока. Од уставите што не го уредуваат прашањето за животната средина воопшто, би ги издвоиле уставите на САД (1787), Аргентина (1853), Луксембург (1868), Канада (1867), Данска (1953), Исланд (1944) и други (в. во Ѓирић В., (2020): 22).

Отсуството на уставно загарантирани права на здрава животна средина и заштита на природата и живиот свет, не го намалува бројот на иницијативи за заштита на природата, живиот свет и здравата животна средина. Така во Аргентина во јули 2020 била поднесена колективна тужба со што се иницирала постапка пред Врховниот суд, со која се бара заштита на мочуриштата на *Paraná Delta* а следејќи ги добрите практики на Боливија, Колумбија, Еквадор, Индија и Нов Зеланд (*Interpone acciyn de amparo colectivo ambiental*, 2020). Во Данска во 2019 година започна кампања за вклучување на правата на Природата во Уставот на Данска како дел од политичка кампања (*Naturens rettigheder ind i grundloven*, 2019). Или случајот со Канада од март 2019 кога е поднесена иницијатива за заштита на посебен вид животински свет (*Southern Killer Whale, SRKW*), апелирајќи да се донесе резолуција за поддршка на вродените права со цел спречување на негово истребување (*Declaration of Legal Rights for SRKW*, 2019).

Интересен е податокот дека земјите од регионот, во рамките на тогашна СФРЈ, биле едни од ретките што поставиле уставно-правни гаранции за здрава животна средина. Водени од правците прифатени на Стокхолмската конференција во 1972, каде што главна тема била заштитата на животната средина, Уставот на СФРЈ од 1974 своевременно претставувал единствен на светот што предвидувал право на здрава животна средина (Поповић С. во Ѓирић В., (2020): 17). Но, како се поставени уставните системи денес?

Како што беше претходно споменато, уставното уредување на заштитата на животната средина во одредена земја е важно бидејќи законските и другите норми мора да бидат целосно усогласени со уставот како највисок правен акт на една земја. Карактеристично за земјите од регионот (Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора) е да имаат кодифицирани пишани уставни, кои на сличен начин како и РНМ го уредуваат прашањето за заштита на животната средина. Уставната заштита опфаќа одлучување за усогласување на законите со уставот, за

усогласување на другите прописи со уставот и законот и за усогласување на законите со меѓународните договори. Единствена разлика на уставните гаранции на споменатите земји од регионот со РНМ е во тоа што кај нив постои можност за поднесување и одлучување по уставни жалби, тужби или апелациони поднесоци (во натамошниот текст: уставна жалба).

Босна и Херцеговина е единствена држава во регионот што не содржи уставна заштита на животната средина. Оваа држава е всушност единствената држава од поранешна СФРЈ, чиј Устав (1995) не содржи одредба за правото на здрава животна средина. Меѓутоа, правото на здрава животна средина е содржано во правото на живот, што е директно предвидено во член II/3.а од Уставот на БиХ. Како дополнителна гаранција БиХ се повикува на меѓународните акти, особено Европската конвенција за заштита на човековите права и слободи, која има приоритет над сите други закони во БиХ. Голема улога игра и имплементацијата на Архуската Конвенција. Правото на слободен пристап до информации овозможува секое лице да има право на пристап до информации контролирани од јавните власти, во согласност со јавниот интерес. Покрај правото на постојана информираност, во БиХ се применуваат и останати правни инструменти. Така, од 2013 година се донесени измени во Законот за граѓанска постапка на Република Српска со што се отвори можност за поднесување тужба за заштита на заедничкиот/ јавниот интерес. Сега здруженијата, институциите или другите организации кои ги штитат интересите и правата на граѓаните, можат да достават тужба за заштита на заедничкиот/ јавниот интерес, кога органот со одредена (не)активност сериозно ги крши или ги загрозува заедничките интереси и права (Амдију, Илиевски, Спировска (2020): 45).

Заштитата на животната средина е предмет на регулирање на уставот на ентитетите, иако Уставот на Федерацијата на Босна и Херцеговина и уставите на 10-те кантони во Федерацијата немаат дадено специфична дефиниција за еколошките права. Само Уставот на Република Српска го дефинира ова право во член 35 и вели дека „човекот има право на здрава животна средина“. Решенијата во голема мера се поклопуваат со уставно загарантираните права во Србија (Ѓирић В., (2020): 27). Она по што се разликува е изземањето на државата од посебна одговорност за обезбедување на ова право, и определбата дека „секој во согласност со законот, е должен да ја заштити и подобри животната средина во рамките на

своите можности“. За заштита на уставноста на државно ниво се грижи Уставниот суд на БиХ, а на ентитетско ниво Уставниот суд на ФБиХ и Уставниот суд на РС. (Zelena акција, (2014): 7).

Во Србија, заштитата на животната средина не е вклучена во категоријата на највисоки уставни вредности но, на уставно ниво е утврдено правото на здрава животна средина. Во чл. 74 од Уставот насловен како „Здрава животна средина“ одредува дека „секој има право на здрава животна средина и на навремено и целосно информирање за нејзината состојба“. (види и Zelena акција, (2014):6). Членот 74 покрај уставната гаранција за навремено информирање за состојбата на животната средина ја определува државата и автономните покраини како примарни носители на обврската за заштита на животната средина, но со одговорност на сите за придонес кон заштитата и подобрување на животната средина. Слично како и во македонскиот Устав, членот 83 од Уставот на Србија го уредува ограничувањето на претприемништвото со закон, со цел да се заштитат животната средина и природните ресурси. Уставот на Србија, понатаму, гарантира и право на слободно користење и располагање со земјоделско земјиште, шумско земјиште и градежно земјиште во приватна сопственост. Сепак, постои исклучок и од ова правило. Така, облиците на користење и располагање со овие видови земјиште, можат да се ограничат со закон (но не и со подзаконски акти) доколку е потребно за да се елиминира опасноста од оштетување на животната средина или да се спречат повредите на правата и интересите на други лица врз основа на закон (Дреновак-Ивановиќ, Ђорђевиќ, Важиќ (2015): 23-24).

Уставот на Словенија предвидува дека секој има право на здрава животна средина согласно законот а обврската за заштита на тоа право ја носи државата. Затоа, се донесени законски решенија со кои попрецизно се утврдуваат условите и начините за вршење на стопанските и други работи. Како дополнителна гаранција во Словенија се донесени и закони за надомест на штета доколку е загрозувана животната средина (повеќе во Ѓириќ В., (2020): 26). Во ноември 2016 година Словенија стана првата земја-членка на ЕУ која го гарантира правото на пристап до вода за пиење како основно човеково право (види поопширно во: Дреновак-Ивановиќ, 2017).

Во Хрватска заштитата на животната средина е ставена во категоријата највисоки вредности на уставниот поредок. Членот 3 од Уставот го дефинира „зачувувањето на природата и човековата околина“ како највисока вредност на уставниот поредок и основа за толкување на Уставот. Членот 50 од Уставот вели „претприемничката слобода и сопственичките права можат целосно да се ограничат со закон за да се заштитат интересите и безбедноста на Република Хрватска, природата, животната средина и здравјето на луѓето“. Јасно е пропишана и одговорноста на државата за заштита на животната средина, бидејќи членот 69 од Уставот вели „државата обезбедува услови за здрава животна средина“, а во истиот член се вели дека „секој е должен во рамките на своите овластувања и активности да се грижи за човековото здравје, природата и животна средина“ (Zelena акција, (2014):6). Административните одлуки за заштита на животната средина од прва инстанца се донесуваат од страна на централните или регионални/државни органи или други јавни тела, во зависност од прашањето кое се уредува. Процедурата за административна жалба е уредена со Законот за управна постапка а административните судови решаваат во поднесоци против јавните органи што ги прави важни судови во областа за заштита на животната средина (според Амдију, Илиевски, Спиrowsка (2020): 41). Интересна е праксата на Хрватска да ги смета случаите поврзани со заштитата на животната средина за итни. Сепак, државата уредува дека итноста важи само за постапките иницирани согласно Законот за заштита на животната средина, а не и за поднесена тужба согласно друг закон, пример Закон за заштита на природата. Во тој случај, начелото на итноста не се применува, дури и кога тужбата е поднесена со цел за заштита на животната средина (ibid). Дополнително, само во Уставот на Хрватска таксативно се наведени заштитените природни добра и вредности што се од посебно еколошко значење (Ѓириќ В., (2020): 26).

Конечно, Црна Гора, ја поставува заштитата на животната средина на највисок пиедестал. Членот 1 од Уставот ја дефинира Црна Гора, меѓу другото, како еколошка држава. Уставотворецот го поставува тоа во делот од заедничките одредби за човековите права и слободи водени од член 1, затоа што од ова општо право во голема мера влијае и остварувањето на другите права (Zelena акција, (2014):7). Во другите основи Црна Гора се изедначува со останатите држави од регионот, па во член 23 предвидува дека „секој има право на здрава животна средина“ што

продолжува со правото на секој за „навремено и целосно информирање за состојбата на животната средина“ слично како и со српскиот Устав. Во Уставот на Црна Гора се додадени уште две права од Архуската конвенција што се однесуваат на можноста за влијание кога станува збор за прашања од областа на животната средина и за заштита на овие права. Слично како и во Србија и Хрватска сите, особено државата, се должни да ја штитат и подобруваат животната средина. Членот 59, како и во случајот со Уставот на Република Северна Македонија, предвидува дека слободата на претприемништвото може да се ограничи заради заштита на животната средина и природните ресурси (ibid).

2 ПРЕГЛЕД НА СУДСКАТА ПРАКТИКА НА ЕСЧП И ПРАВОТО НА ЗДРАВА ЖИВОТНА СРЕДИНА

Европската конвенција за човекови права не предвидува непосредна заштита на правата за здрава животна средина, па затоа, Судот ја развива својата судска пракса и ги определува ситуациите во кои може да дојде до повреда на некое значајно право од областа на животната средина. Според Судот, непочитувањето на правото и уништувањето на животната средина може да има негативно влијание врз здравјето и благосостојбата на луѓето, па досега има донесено пресуди во над 300 случаи поврзани со еколошките права (Environment and ECoHR, January 2022).

Член 2 Право на живот

Во поглед на заштитата на чл.2 од Конвенцијата, најпрепознатлив е случајот на Öneriıldiz v. Turkey што се поврзува со опасни индустриски активности. Во 2019 година беше покренат и случај за фрлање на токсичен отпад во случајот Di Carpio and Others v. Italy што се однесува на „феноменот Terra dei Fuochi“. Во апликациите што чекаат судска разрешница се вбројуваат и апликациите за злоупотреба на емисии на стакленички гасови во случаите на Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others од декември 2020 и Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et autres c. Suisse од април 2021. Од донесените пресуди за природни непогоди се издвојуваат донесените пресуди за сторена повреда на чл.2, во случајот на Budayeva and Others v. Russia и M. Özel and Others v. Turkey.

Член 3 Забрана на мачење

Повредата на чл.3 од Конвенцијата со која се забранува мачење, нечовечко или понижувачко постапување или казнување се согледува во случаите на Florea v. Romania и Elefteriadis v. Romania. Во двата случаи, осудените лица делеле ќелија и болничко одделение со затвореници кои пушеле. Во првиот случај Судот забележал дека апликантот никогаш немал индивидуална ќелија и дека морал да го толерира пушењето на другите затвореници дури и во затворската амбуланта, спротивно на лекарските совети. Во вториот случај слично, од државата се бара да преземе мерки за заштита на затвореникот од штетните ефекти на пасивното пушење, кога, медицинските прегледи и советите на лекарите покажале дека тоа е неопходно за здравствени причини.

Член 6 Право на правична судска постапка

Судот одлучил дека има повреда на чл.6 во случајот на L'Erablire A.S.B.L. v. Belgium, во кој како апликант се јавува непрофитно здружение на граѓани кое водело кампања за заштита на животната средина. Овој случај е од голема важност бидејќи го опфаќа правото на информираност но од еден друг аспект: не како пропуштена должност на државата да ги информира граѓаните туку како спречување на здружението да извршува активности во насока на информирање на граѓаните за потенцијални ризици за животната средина (види повеќе во Factsheet – Environment and the ECHR, стр.7 и во Ѓирић В., (2020): 67-68). Правото на правична судска постапка од чл.6 ст.1 било повредено и во случајот на Andersson and Others v. Sweden кога Влада на Шведска дозволила изградба на 10 км долга железница блиску до имотите на апликантите кои немале претходна можност за увид во целосната документација. Повреда за конкретниот член довел и во случајот на Aranasewicz v. Poland, каде што Судот утврдил дека апликантот немал ефикасна судска заштита за времетраењето на судската постапка и во Bursa Barosu Başkanlığı and Others v. Turkey кога одлучил дека воздржувајќи се неколку години од преземање неопходни мерки за усогласување со голем број конечни и извршни судски одлуки, националните власти ги лишиле апликантите од ефикасна судска заштита.

Член 8 Право на почитување на приватниот и семејниот живот

Повредата на чл.8 од Конвенцијата а во насока на правото на животна средина се толкува преку сериозно загадувањето на животната средина што може да влијае на благосостојбата на поединците и да ги спречи уживајќи во своите домови на таков начин што негативно ќе влијае на нивниот приватен и семеен живот како што е случајот *Guerra and Others v. Italy*; потоа кога државата не ја исполнила обврската да обезбеди ефективна постапка што му овозможува на апликантот да има пристап до сите релевантни и соодветни информации кои би му овозможиле да го процени секој ризик на кој бил изложен како што е случајот со *Roche v. the United Kingdom*; во случаите кога државата не обезбедила суштински информации кои ќе им овозможат на граѓаните да ги проценат ризиците по нивното здравје и живот како што е *Vilnes and Others v. Norway* и кога државите не ги оствариле обврските согласно Конвенцијата да донесат закони или да преземат мерки за соодветна заштита и информираност за ризикот по нивното здравје и живот како што е случајот со *Brincat and Others v. Malta*. Повредата на чл.6 се толкува и преку делата на индустриска загаденост како што е случајот *Lopez Ostra v. Spain* каде што државата не успеала да постигне правична рамнотежа помеѓу интересот на економската благосостојба на градот односно интересот за поседување постројка за третман на отпадот, и ефективното уживање на апликантката на нејзиното право на почитување на нејзиниот дом и нејзиниот приватен и семеен живот. Слично и случајот на *Taşkın and Others v. Turkey* каде државата не ја исполнила својата обврска да го гарантира правото на жалителите за почитување на нивниот приватен и семеен живот. Во случајот на *Fadeyeva v. Russia*, Судот смета дека имало повреда на членот 8 од Конвенцијата, утврдувајќи дека државата не успеала да постигне правична рамнотежа помеѓу интересите на заедницата и ефективното почитување на домот и приватниот живот на апликантката. Повреди на чл.8 од слична природа има и во случаите на *Giacomelli v. Italy*; *Țăbar v. Romania*; *Dubetska and Others v. Ukraine*; *Cordella and Others v. Italy* а во фаза на одлучување е случајот на *Greenpeace Nordic and Others v. Norway*.

И покрај многубројните апликации со кои се бара заштита на чл.8 од различни аспекти, Судот нашол повреда само во случаите на *Mileva and Others v. Bulgaria*, бидејќи државата не успеала да пристапи кон предметот со должно внимание и

на тој начин да ја исполни својата обврска да обезбеди почитување на апликантите за нивните домови и нивниот приватен и семеен живот. Втор случај на сторена повреда е *Yevgeniy Dmitriyev v. Russia*. Тука државата не успеала да постигне правична рамнотежа помеѓу интересот на локалната заедница да има корист од заштитата на јавниот мир и безбедност и ефективно спроведување на законите од страна на полициските сили, и ефективно уживање на правото на почитување на приватен живот и домот на апликантот.

Во поглед на повреда на правата од чл.8 поради бучава од патниот сообраќај, Судот донел одлука дека се сторени повреди во сите поднесените поради оваа околност и тоа: *Deys v. Hungary*, *Grimkovskaya v. Ukraine* и *Kapa and Others v. Poland*. Слично, во случајот на *Bor v. Hungary* е сторена повреда, но овој пат поврзана со железничкиот сообраќај.

Членот 8 е повреден во случајот на *Bvndușe v. Romania*, а поврзано со собирање, управување, третман и отстранување на отпад. Слично, кај *Di Sarno and Others v. Italy*, Судот утврдил дека собирањето, третманот и депонирањето на отпадот се опасни активности а државата била должна да донесе разумни и соодветни мерки за заштита на правото на засегнатите лица на здрава животна средина.

Во поглед на загадувањето на водата за снабдување, чл.8 од Конвенцијата е повреден во случајот на *Dzemyuk v. Ukraine*, каде апликантот се жалел дека изградбата на гробишта во близина на неговата куќа довело до контаминација на неговото водоснабдување, и за пиене и за градинарство, оставајќи го неговиот дом практично непогоден за живеење, а неговата земја неупотреблива. Судот одлучил дека украинската влада не докажала дека гробиштата биле изградени и користени во согласност со домашните регулативи.

Член 10 Слобода на изразување

Правото на слобода на изразување во насока на заштита на животната средина било повредено во три случаи пред ЕСЧП. Во првиот, *Steel and Morris v. the United Kingdom*, Владата на Обединетото Кралство тврдела дека апликантите не треба да бараат заштита според член 10 од Конвенцијата бидејќи тие не се новинари.

Судот сепак донел одлука дека е сторена повреда бидејќи во едно демократско општество дури и малите организации што се занимаваат со еколошки и социјални прашања можат да водат јавни кампањи за заштита на здравата животна средина. Во вториот случај, *Vides Aizsardzības Klubs v. Latvia* апликантот е невладина организација за заштита на животната средина, што во ноември 1997 година, усвоила резолуција упатена до надлежните органи во која ја изразува својата загриженост во врска со зачувувањето на крајбрежните дини на делот од брегот во Риганскиот Залив. Резолуцијата, која била објавена во регионален весник, содржела и наводи дека локалниот градоначалник ги олеснил нелегалните градежни работи во крајбрежната област. Градоначалникот поднел тужба за надомест на штета против апликантот, тврдејќи дека изјавите во решението се навредливи. Третиот случај *Rovshan Hajiyev v. Azerbaijan*, е поднесен од страна на новинар кој се пожалил на одбивањето на властите да дадат пристап до информации од јавен интерес за влијанието врз животната средина и здравјето на поранешната советска воена радарска станица. Тој изјавил дека судските пресуди во врска со овој случај не биле соодветно образложени. Судот донел одлука дека е сторена повреда на чл.10 во корист на апликантот.

Член 11 Слобода на собирање и здружување

Судот донел одлука дека е повреден чл.11 од Конвенцијата во случајот на *Costel Pora v. Romania* бидејќи на жалителот, основач на еколошко здружение, не му било дозволено регистрирање на предметното здружение, без да му дадат можност и време да ги отстрани сите неправилности во Статутот пред завршување на процесот на регистрација, како што било предвидено според националното законодавство.

Анализата на заштитата на индивидуалното право на здрава животна средина (в. точка 7.2) се темели врз две основни тези. Прво, уставно-правната формулација за право на здрава животна средина навистина го отежнува остварувањето на правата на граѓаните и општо, заштитата на животната средина и природата. Второ, очигледен е недостатокот на информираност кај граѓаните што директно придонесува кон слабо учество и оневозможен пристап до правдата заради ефикасно остварување и заштита на суштественото право на здрава животна средина.

За да ги докажеме поставените тези во оваа анализа направивме преглед на поднесените иницијативи до Уставниот суд во последните 15-тина години.

Во периодот од 2005 до 2015 година граѓаните поднеле десеттина иницијативи со кои бараат оценка на уставноста и законитоста на законите од еколошката област (види Табела). Преовладуваат иницијативи во кои се бара оценка на уставноста на законите (во случајот Закон за животна средина) и уставноста и законитоста на прописите, токму поради непостоење можност за уставно-правна заштита на правото на здрава животна средина. Постоечката регулатива дозволува само нормативна контрола на уставноста и законитоста односно го ограничува Судот да пружи заштита само во границите на неговата основната надлежност.

Во недостаток на соодветен правен механизам (како што е Уставната тужба во Хрватска и Србија) граѓаните на РНМ се оставени да го искористат го своето право да пријават несогласност односно норма што ги повредува слободите и правата, и бараат да биде отстранета од правниот поредок. Во испитуваниот период од десет години судот одлучил дека таква несогласност постоела во два случаи (во 2006 и 2009) што значи дека одлучил да ја отфрли иницијативата или да не поведе постапка во сите останати случаи на поведени иницијативи од граѓаните. Член 110 алинеја 3 од Уставот, го стеснува кругот на слободи и права по кои граѓаните можат да поднесуваат иницијативи за нивна заштита. Во нив не спаѓа правото на здрава животна средина. Ако на тоа се додаде и слабата информираност на граѓаните за активностите на државата и одделните субјекти во еколошката сфера, и нивното (не)вклучување во процесот на одлучување, не изненадува малиот број на поднесени иницијативи од граѓани.

Значителен пресврт имаме од средината на 2017 година па се до почетокот на 2022, кога бројот на поднесени иницијативи од граѓани и здруженија на граѓани до Уставниот суд забрзано расте.

Предмет на оспорување се одлуките за донесување детални урбанистички планови по кои Уставниот суд поведува постапки за нивно оценување и во најголем дел одлучува за нивно укинување. Кај сите поведени иницијативи, граѓаните се жалат дека не биле информирани од надлежните органи и дека со необјавувањето на одлуките на граѓаните им се оневозможува правото на жалба по таа одлука, што се гарантира со член 65 став 11 од Законот за животна средина. Позитивно изненадува сеопфатноста на поднесените иницијативи во изминатите три години кои меѓудругото се повикуваат на меѓународна пракса, користат извори од ЕСЧП и бараат заштита согласно одредбите од Архуската конвенција за правото на информираност на граѓаните и учество во одлучувањето во еколошката сфера.

За поголема прегледност во продолжение е дадена табела со издвоени случаи на поднесени иницијативи за заштита на правото на животна средина до Уставниот суд во периодот 2005-2022 година.

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹ (2005 – 2021)				
РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
1	2006	С.Ф. од Скопје	Закон за животната средина	член 104 став 6 и член 132 став 3
2	2006	С.Ф. од Скопје	Закон за животната средина	член 85 став 3, член 92 став 3 и член 207 став 2
3	2007	С. П. од Битола	Јавен конкурс	(„Службен весник на Република Македонија“ бр.69/2006) распишан од Министерството за економија на Република Македонија

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>..Според наводите на подносителот на иницијативата, оспорените законски одредби немале уставна основа, бидејќи отстапувале од темелните вредности на уставниот поредок, како што се владеење на правото и поделба на државната власт на законодавна, извршна и судска и тие овластувања не можат да се толкуваат како разработка на конкретни законски одредби.</p> <p>(У.бр.153/2005)</p>	НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста
<p>...оспорените законски одредби немаат уставна основа, бидејќи со предвидените овластувањата на министерот кој раководи со органот на државната управа надлежен за работите од областа на животната средина, се отстапувало од темелните вредности на уставниот поредок на Република Македонија – владеењето на правото и поделбата на државната власт на законодавна, извршна и судска и тие овластувања не можеле да се толкуваат како разработка на конкретни законски одредби.</p> <p>(151/2005-0-0)</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 85 став 3 во делот “и надоместокот на трошоците” и членот 92 став 3 од Законот за животната средина</p> <p>НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 207 став 2 од Законот означен во точка 1 од ова решение и на уставноста и законитоста на Правилникот за трошоците за работите извршени надвор од управната постапка, по барање на странката</p>
<p>....со оспорениот конкурс било предвидено дека понудувачите требале на конкурсот да доставуваат „писмо на понуда“ кое било веќе унифицирано во образец изготвен од Министерството за економија и во тоа писмо било наведено меѓу другото дека „немало да се применуваат идни бенефиции за обновливи извори на енергија во било која форма“.</p> <p>(159/2006-0-0)</p>	<p>СЕ ОТФРЛА иницијативата бидејќи УС. не е надлежен да одлучува за барањето</p> <p>СЕ УКИНУВА член 85 став 3 во делот “и надоместокот на трошоците” и членот 92 став 3 од Законот за животната средина</p> <p>(У.бр. 159/2005-1)</p>

* Во овој приказ се прикажани иницијативи во кои се бара оценка на законитоста и уставноста на Законот за животна средина а не и останати закони, пример, Закон за просторно и урбанистичко планирање или Закон за угостителска дејност. Илустративно, наведени се само неколку вакви примери, под ред бр.9 и 12.

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹

(2005 – 2021)

РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
4	2007	А.Т. и Г.Д. од Скопје	Закон за животната средина	Член 21
5	2009	С.Ф. од Скопје	Закон за животна средина	член 212-б став 2 точка 4
6	2012	А.Т. од Скопје	Закон за животна средина	Член 21

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>...оценување на уставноста и законитоста на Наредбата за забрана на внатрешен промет, откуп и извоз на отпадоци и остатоци на производи од железо, челик, алуминиум, бакар, олово, цинк, калај, бронза и месинг бр.02-3261/1, донесена од министерот за животна средина и просторно планирање во согласност со министерот за здравство, министерот за земјоделство, шумарство и водостопанство и министерот за економија на 29 мај 2007 година</p> <p>(122/2007-0-0)</p>	<p>НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 21 од Законот за животна средина</p> <p>СЕ ОТФРЛА иницијативата за поведување постапка за оценување на уставноста и законитоста на Наредбата од 29 мај 2007</p>
<p>...според наводите во иницијативата, со оспорената одредба се пропишува престанок на вршење на определено право, односно должност – функција на член на Прекршочната комисија, како правна последица од осуда за кривично дело што настапувала по сила на закон.</p> <p>(146/2009-0-0)</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 212-б став 2 точка 4 од Законот за животна средина</p> <p>Одлука за укинување на одредбата</p> <p>(146/2009-0-1)</p>
<p>..според наводите во иницијативата поднесени од АТ и други 314 подносител на иницијативи, сите со идентична содржина, овластувањето дадено на соодветните министри од оспорениот член 21 од Законот, со кое тие можат да забранат промет, производство и употреба на одделни производи, било спротивно на членот 8 став 1 алинеите 3, 6 и 8 и став 2, членот 30 ставови 2 и 3 и членот 55 од Уставот на Република Македонија.</p> <p>(53/2012)</p>	<p>СЕ ОТФРЛА иницијативата за поведување на постапка</p> <p>Со оглед на тоа што оспорената Наредба, со донесувањето на Наредбата од 3 мај 2012 година, престанала да важи, Судот оцени дека во конкретниот случај настапени се условите од цитираната деловничка одредба за отфрлање на иницијативите.</p>

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹

(2005 – 2021)

РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
7	2012	Ј.К., З.К. и С.Ф. од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на изменување и дополнување на Деталниот урбанистички план за дел од локалитетот „Буњаковец-1“ – УМ-1, УМ-2, УМ-3, УМ-4, УМ-5, УМ-6, УМ-8, УМ-9, УМ-10, УМ-11, УМ-12, УМ-13, УМ-14, УМ-15, УМ-18, УМ-19, УМ-20, УМ-21, УМ-22 и УМ-23, бр.07-3625/14 донесена од Советот на општина Центар на 10 мај 2012 година
8	2012	Ј.П., С.В., Ј.А.М. од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на изменување и дополнување на Детален урбанистички план за дел од локалитетот „Буњаковец-1“, УМ-1, УМ-2, УМ-3, УМ-4, УМ-5, УМ-6, УМ-8, УМ-9, УМ-10, УМ-11, УМ-12, УМ-13, УМ-14, УМ-15, УМ-18, УМ-19, УМ-20, УМ-21, УМ-22 и УМ-23, бр.07-3625/14
9	2013	Ф.Т., С.Г., К.Т. и С.Ф. од Скопје	Законот за угостителската дејност	член 23 став 1 точките 3, 4 и 5 и став 2

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>... оспорената одлука не била во согласност со член 8 став 1 алинеи 3, 6 и 10, член 30, член 43 и 51 од Уставот, Законот за просторното и урбанистичко планирање како и одредбите од Законот за градот Скопје.</p> <p>(У.бр.108/2012)</p>	<p>НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката за донесување на изменување и дополнување на Деталниот урбанистички план за дел од локалитетот „Буњаковец-1“</p>
<p>Според наводите на подносителите на иницијативата со оспорената одлука било предвидено куќата, која била нивна сопственост повеќе од 40 години, да ја промени намената во парковско зеленило, со што се одземала сопственоста и се повредувало едно од основните начела на Уставот-сопственоста. Ова не смеело да се случи и требало да се најде еднакво решение за сите сопственици на парцели и куќи на тој потег, но во секој случај одземањето на парцелите и куќите би требало се решава според одредбите на друг закон, а не сопственоста да се менува со парковско зеленило преку донесување на оспорената одлука.</p> <p>(У.бр.133/2012)</p>	<p>СЕ ОФРЛА иницијативата за поведување на постапка за оценување на уставноста на Одлуката за донесување на изменување и дополнување на Детален урбанистички план за дел од локалитетот „Буњаковец-1“</p>
<p>законодавецот при нормирањето на работното време на угостителските објекти не ги земал во предвид уставните вредности за заштита на животната средина и правата на граѓаните на здрава животна средина и не воспоставил односи што ќе ги гарантираат правата на граѓаните.</p> <p>(У.бр.50/2011)</p>	<p>НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 23 став 1 точките 3, 4 и 5 и став 2 од Законот за угостителската дејност</p> <p>СЕ ОФРЛА иницијативата за поведување постапка за оценување на уставноста на член 23 став 3 од Законот означен во точката 2.</p>

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹

(2005 – 2021)

РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
10	2015	Здружение од Скопје	Одлука бр. 42-128/1	Одлуката за давање на согласност за трајна пренамена на земјоделско во градежно земјиште за изработка на урбанистички план вон населено место за изградба на викенд населба КО Лазарополе општина Маврово и Ростуше, донесена од Владата на Република Македонија, бр. 42-128/1 од 27 јануари 2015 година
11	2015	БС од Берово	Законот за шумите	член 67 став 2
12	2016	ДП од Скопје и други	Закон за просторно и урбанистичко планирање	член 50

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>... оспорената одлука се однесувала на заштитено подрачје во Националниот парк Маврово, каде важеле други прописи и други правила во поглед на „дозволеноста“ за пренамена на земјиштето, а членот 49 став 7 од Законот за земјоделско земјиште на кој се повикувала Владата како основ за донесување на Одлуката, се однесувал на земјоделско земјиште кое не е дел од заштитеното подрачје на Национален парк, што значело дека одлуката била донесена врз основа на законска одредба која не била применлива при изработката на урбанистичкиот план кој опфаќа територија на Национален парк.</p> <p>(У.бр.36/2015)</p>	<p>СЕ ОТФРЛА иницијативата за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката</p>
<p>оспорената одредба не можела да постои во правниот поредок, затоа што ЈП „Македонски шуми“, бил единствен правен субјект кој стопанисува со шуми.</p> <p>(У.бр.10/2015)</p>	<p>НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 67 став 2 од Законот за шумите</p>
<p>оспорената законска одредба била спротивна на член 8 став 1 алинеите: 1, 3, 4, 6, 9 и 10, членот 30, членот 43, членот 47, членот 51 и Амандманот XVII на Уставот, Европската повелба за локалната самоуправа-ЕТС (во врска со членот 8 став 1 алинеја 11 од Уставот) („Службен весник на Република Македонија“ бр. 23/1997) и Европската конвенција за основните слободи и права („Службен весник на Република Македонија“ бр. 11/1997).</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на членот 50 од Законот за просторно и урбанистичко планирање („Службен весник на Република Македонија“ бр. 199/2014, 44/2015, 193/2015 и 31/2016).</p> <p>СЕ УКИНУВА член 50 од Законот за просторно и урбанистичко планирање („Службен весник на Република Македонија“ бр. 199/2014, 44/2015, 193/2015 и 31/2016).</p> <p>(У.бр 136/2016-1)</p>

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹ (2005 – 2021)				
РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
13	2017	ИТ од Кочани	Законот за животната средина	член 169 став 4
14	2017	НГ од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на Детален урбанистички план за Градска четврт „3 04, опфат помеѓу бул. „Илинден“ бул., 8-ми Септември“, р. Вардар и ул. „Љубљанска“, Општина Карпош-Скопје, Одлука бр. 09-6118/25 од 12.07.2016 година
15	2017	ТЧ од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на Детален урбанистички план за Градска четврт С3 19 (Влае 2), помеѓу бул. „Партизански одреди“, ул. „Ацо Шопов“, ул. „Војвода Васил Чакаларов“ (Циборовски) и река Вардар, Општина Карпош-Скопје, донесена од Советот на Општина Карпош-Скопје, број 09-6118/4 од 12.07.2016 година

ОСНОВА	ОДЛУКА
оспорениот дел од одредбата од член 169 став 4 од Законот за животна средина упатувал на примена на пропис кој престанал да важи што не било во согласност со принципот на владеење на правото пропишан со член 8 став 1 алинеја 3 од Уставот на Република Македонија. (У.бр.81/2017)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста на член 169 став 4 во делот: „за утврдување и наплата на јавните приходи“ од Законот за животната средина СЕ УКИНУВА член 169 став 4 во делот: „за утврдување и наплата на јавните приходи“ од Законот за животната средина (У.бр.81/2017-1)
... Општина Карпош, при изготвувањето на оспорениот детален урбанистички план (ДУП), не ги почитувала наведените уставни и законски одредби, односно, биле направени повеќе пропусти во постапката за донесување на наведениот ДУП, на начин што Одлуката за неспроведување на Стратегиска оцена за влијание на животната средина и формуларот не била објавена на веб-страницата на Општина Карпош, што била обврска предвидена со Законот за животна средина. (У.бр.134/2017)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Детален урбанистички план (У.бр. 134/2017-1)
... при изготвувањето на предметниот детален урбанистички план, не биле испочитувани одредбите од постапката за неговото донесување. Донесителот на оспорениот акт не ја објавил Одлуката за неспроведување на стратегиска оцена за влијание врз животната средина и врз здравјето на луѓето, како и формуларот, на веб-страницата на Општина Карпош, која како обврска се предвидувала со член 65 од Законот за животна средина. Со необјавувањето на Одлуката, на јавноста не и било овозможено правото на жалба по таа одлука, предвидено со член 65 став 11 од Законот за животна средина. (У.бр.136/2017)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Детален урбанистички план (У.бр. 136/2017-1)

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹

(2005 – 2021)

РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
16	2017	МП од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на Детален урбанистички план за Градска четврт „3 об“, опфат помеѓу бул. „Партизански одреди“, ул.„Московска“, бул. „Македонија“ и бул. „8-ми Септември“, Општина Карпош-Скопје, бр. 09-89/3 од 05.01.2016 година
17	2018	ТЧ од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на Детален урбанистички план за Градска четврт „3 05“, опфат помеѓу: бул.„Илинден“, бул. „8-ми Септември“, бул. „Партизански одреди“ и „Љубљанска“, Блок 1, Блок 5 и Блок 8, Општина Карпош-Скопје, бр. 09-89/2 од 05.01.2016 година
18	2019	ККС од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на Детален урбанистички план за Градска четврт 3 08, (бул.Илинден, ул. Франклин Рузвелт, бул. Партизански Одреди и бул. 8-ми Септември) донесена од Советот на Општина Карпош под бр.08-1483/5 од 20.02.2015 година

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>...пред донесувањето на оспорената одлука било предвидено со намена Д1-парковско зеленило, што на жителите на овој дел од населбата им создавало услови за хумано живеење, спорт и рекреација и повисок квалитет на животот</p> <p>(У.бр.111/2017)</p>	<p>СЕ ОТФРЛА иницијативата за поведување на постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката</p>
<p>...при изготвувањето на оспорениот Детален урбанистички план (ДУП), не ги почитувала наведените уставни и законски одредби, односно бил направен пропуст во постапката за донесување на наведениот план, на начин што Одлуката за неспроведување на Стратегиска оцена за влијание на животната средина и формуларот не била објавена на веб-страницата на Општина Карпош, што била обврска предвидена со Законот за животна средина.</p> <p>Со необјавувањето на Одлуката за неспроведување на Стратегиска оцена за влијание на животната средина, на подносителот му било оневозможено правото на жалба по таа одлука, а кое му припаѓало според член 65 став 11 од Законот за животна средина.</p> <p>(У.бр.135/2017)</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката</p> <p>СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Детален урбанистички план</p> <p>(У.бр. 13/2017-1)</p>
<p>Со необјавувањето на Одлуката за неспроведување на Стратегиска оцена за влијание на животната средина, на подносителот му било оневозможено правото на жалба по таа одлука, а кое му припаѓало според член 65 став 11 од Законот за животна средина.</p> <p>(У.бр 80/2019)</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката</p> <p>СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Детален урбанистички план</p> <p>(У.бр. 80/2019 - 1)</p>

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹

(2005 – 2021)

РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
19	2019	МНК од Гевгелија	Измена и дополнување на УП	Одлуката за донесување на Измена и дополнување на Урбанистички план вон населено место за мултинаменски стопански комплекс на патот Гевгелија – Граничен премин Богородица, дел од Блок 1, 3 и 7, Општина Гевгелија, за плански период 2012 – 2022 („Службен гласник на Општина Гевгелија“ бр.3/2014), донесена од Советот на Општина Гевгелија под бр.07-385/1 од 13.02.2014 година.
20	2020	ПА и ЗА од Гостивар	ДУП	Одлуката за усвојување на Предлог измена и дополна на Детален урбанистички план за У.Е.,Центар–А“ Блок 9, КО Гостивар 2 – Општина Гостивар, со површина на опфатот од 21.770 ха, за плански период 2017-2022, бр.08-241/1 од 24.01.2019 година, донесена од Советот на Општина Гостивар („Службен гласник на Општина Гостивар“ бр.1/2019).

ОСНОВА	ОДЛУКА
... видно од веб страницата на Општина Гевгелија, Одлуката за неспроведување на стратегиска оценка бр.09-1436/9 од 12.10.2012 година, не била објавена. Со тоа им било оневозможено правото на жалба на подносителите на иницијативата против Одлуката за неспроведување на стратегиска оценка, што им припаѓало според член 65 став 11 од Законот за животната средина. (У.бр.111/2019)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценка на уставноста и законитоста на Одлуката СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Измена и дополнување на Урбанистички план (У.бр.111/2019-1)
... Според подносителите на иницијативата, оспорената одлука не била во согласност со Уставот на Република Северна Македонија, со Законот за просторно и урбанистичко планирање, Правилникот за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање, Законот за животна средина, Законот за културното наследство и Законот за железници. (У.бр.121/2019)	НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката за усвојување на Предлог измена и дополна на Детален урбанистички план СЕ ОТФРЛА иницијативата во делот што се однесува на барањето за меѓусебна согласност на оспорената одлука

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹ (2005 – 2021)				
РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
21	2020	ГК од Скопје	дуп	Одлуката за донесување на Детален урбанистички план за градска четврт СЗ 20, Општина Ѓорче Петров, бр.08-3187/3 од 01.10.2019 година, донесена од Советот на Општина Ѓорче Петров („Службен гласник на Општина Ѓорче Петров“ бр.11 од 01.10.2019 година).
22	2020	Правно лице од Охрид	ОДЛУКА	Одлуката за начин на спроведување на постојните урбанистички планови и урбанистичко плански документации како и за времен прекин на постапки за утврдување правен статус на бесправно изградени објекти, бр. 09-3172/3 од 18.03.2020 година, донесена од Советот на Општина Охрид („Службен гласник на Општина Охрид“ бр.4/2020).

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>... Во иницијативата се наведува дека видно од веб-страницата на Општина Ѓорче Петров, одлуката за неспроведување на стратегиска оцена бр.09-2950/1 од 16.08.2019 година не е објавена. Со необјавувањето на Одлуката за неспроведување на Стратегиска оцена за влијание на животната средина, на подносителите на оваа иницијатива им било оневозможено правото на жалба против таа одлука, коешто им припаѓало според член 65 став 11 од Законот за животна средина.</p> <p>(У.бр.145/2019)</p>	<p>НЕ СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценка на уставноста и законитоста на Одлуката за донесување на Детален урбанистички план</p>
<p>... Предмет на оспорување со иницијативата е Одлуката за начин на спроведување на постојните урбанистички планови и урбанистичко плански документации како и за времен прекин на постапки за утврдување правен статус на бесправно изградени објекти,</p> <p>(У.бр. 181/2020)</p>	<p>СЕ ОТФРЛА иницијативата за поведување на постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката</p>

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹ (2005 – 2021)				
РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
23	2020	НГ од Скопје	ДУП	Одлуката за донесување на Детален Урбанистички план за градска четврт „3 09“ (опфат помеѓу бул. Партизански одреди, ул. Франклин Рузвелт, бул. Митрополит Теодосиј Гологанов и бул. 8-ми Септември) Општина Карпош – Скопје („Службен гласник на Општина Карпош“ бр.3/2017).
24	2021	НГ од Скопје	ДУП	Одлуката за изменување и дополнување на Урбанистичкиот план вон населено место Ски центар Водно–Блок 3, Општина Карпош, број 08-1483/4 од 20.02.2015 година („Службен гласник на Општина Карпош“ бр.3/2015).
25	2021	НГ од Скопје	ДУП	Одлуката бр.09-1484/7 од 03.03.2017 година за донесување на Детален урбанистички план за блок ССЗ 01.10, Градска четврт ССЗ 01, Општина Карпош-Скопје („Службен гласник на Општина Карпош“ бр.3/2017), донесена од Советот на Општина Карпош.

ОСНОВА	ОДЛУКА
... подносителот наведува дека при изготвување на оспорениот ДУП, Општина Карпош не ги почитувала наведените уставни и законски одредби, односно направила повеќе пропусти во постапката за донесување на планот. Имено, Општина Карпош не ја објавила одлуката за неспроведување на Стратегиска оценка за влијанието на животната средина и формуларот на веб страницата на Општината, која обврска е предвидена во Законот за животната средина. (У.бр.34/2021)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката СЕ ЗАПИРААТ од извршување поединечните акти или дејствија донесени односно преземени врз основа на актот СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Детален урбанистички план Се става вон сила Решението за запирање од извршување на поединечните акти и дејствија донесени или преземени врз основа на актот (У.бр.34/2021-1)
... при изготвувањето на оспорениот детален урбанистички план (ДУП), не ги почитувала наведените уставни и законски одредби, односно направен бил пропуст во постапката за донесување на наведениот ДУП, на начин што Одлуката за неспроведување на Стратегиска оценка за влијание на животната средина и формуларот не била објавена на веб-страницата на Општина Карпош, што била обврска предвидена со Законот за животна средина. (У.бр.36/2021)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката СЕ УКИНУВА Одлуката за изменување и дополнување на Урбанистичкиот план вон населено место Ски центар Водно–Блок 3, Општина Карпош (У.бр.36/2021-1)
... при изготвувањето на оспорениот детален урбанистички план (ДУП), не ги почитувала наведените уставни и законски одредби, односно направен бил пропуст во постапката за донесување на наведениот ДУП, на начин што Одлуката за неспроведување на Стратегиска оценка за влијание на животната средина и формуларот не била објавена на веб-страницата на Општина Карпош, што била обврска предвидена со Законот за животна средина. (У.бр.35/2021)	СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста на Одлуката СЕ УКИНУВА Одлуката за донесување на Детален урбанистички план (У.бр.35/2021-1)

Постапување на УС по поведени иницијативи за оценка на уставноста и законитост ¹

(2005 – 2021)

РЕД. БР	ГОДИНА	ПОДНОСИТЕЛ	ЗАКОН	ЧЛЕН/БРОЈ НА АКТ
26	2021	ГС од Дојран	Решение	Решението УП.1 бр.11-44 од 16.05.2018 година, донесено од градоначалникот на Општина Дојран, со кое се одобрува локална урбанистичка планска документација за дел К.П. бр.1073 и др. за К.О. Сретеново, Општина Дојран, изработена од ДГПТУ „СТАН АРТ“ ДООЕЛ Куманово, со тех. бр.26.01.12/17 од април 2018 година, кој опфат опфаќа простор од 4309,00 m ² .
27	2022	ТТ од Скопје	ДУП	Одлука за донесување на Детален урбанистички план за Градска четврт 3 04 блок 04.02, Општина Карпош – Скопје, донесена од Советот на Општина Карпош, бр. 09-6997/8 од 12.11.2020 година („Службен гласник на општина Карпош“ бр.20/2020).

ОСНОВА	ОДЛУКА
<p>.... Предметното решение се оспорува од причина што истото не било во согласност со член 8 став 1 алинеи 3 и 10 од Уставот на Република Северна Македонија, каде што како темелни вредности на уставниот поредок се пропишани владеењето на правото и уредувањето и хуманизацијата на просторот и заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата.</p> <p>(У.бр.21/2020)</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста</p> <p>СЕ ЗАПИРА извршувањето на поединечните акти и дејствија што се преземени врз основа на актот.</p>
<p>Подносителот смета дека спротивно на цитираните уставни и законски одредби, деловниот простор сопственост на подносителот на иницијативата, лоциран на КП бр.672, 7082/2 и 7082/8 КО Карпош, детално опишан во Имотен лист бр.75112 КО Карпош, бил ставен во зона зелен појас, наместо истиот да биде вцртан во градежна парцела и евидентиран како постоен легализиран објект ...</p> <p>(У.бр.119/2021)</p>	<p>СЕ ПОВЕДУВА постапка за оценување на уставноста и законитоста</p>

Библиографија

Амдију, Наташа, Илиевски Најдовска Кристина, Спиловска Доковска Наташа. (2020). Компаративна анализа на постоечки модели на правна помош во и надвор од ЕУ и најдобри практики. Центар за еколошка демократија Флорозон Скопје.

Дреновак-Ивановић Мирјана. (2017). Уставноправна заштита права на здраву животну средину и измене уставног оквира; у: Лилић Стеван (ур.), Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије, Београд, стр. 216-231.

Мирјана Дреновак-Ивановић, Сретен Ђорђевић, Синиша Важић (2015). Правни инструменти еколошке заштите – грађанскоправна и кривичноправна заштита. ОБСЕ Мисија у Србији.

Ћирић, Владимир. (2020). Уставна заштита права на здраву животну средину у Републици Србији (мастер рад), Правни факултет, Универзитет у Нишу.

Aarhus Convention - Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters, Aarhus, Denmark, on 25 June 1998., <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>

Alvazzi del Frate, A., Norberry, J. (1993) Environmental Crime, Sanctioning Strategies and Sustainable Development. Rome: Unicri and Australian Institute of Criminology.

Batrićević, A. (2014) Nepreduzimanje mera zaštite životne sredine u Srbiji: pojam, značaj i državna reakcija. U: Kron, L. (ur.) Prestup i kazna: de lege lata et de lege ferenda. Beograd, str. 219-235.

Batrićević, A. (2016) Nacionalni pravni okviri za zaštitu zemljišta u urbanim zonama u Srbiji. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 35(2) str. 75-91.

Batrićević, A., Batanjski, V. (2014) Zaštita životinja u Srbiji-kaznenopravni i ekološki aspekti. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Collective Environmental Appeal, Interpone acciyn de amparo colectivo ambiental. Solicita medida cautelar urgente. Solicita habilitaciyn feria judicial. Available: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload976.pdf>

Colon-Rios, Joel (2015). The Rights of Nature and the New Latin American Constitutionalism. NZJPIL, 13, 107.

Declaration of Legal Rights for the SRKW. Available: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload839.pdf>

Evans, Kate, Luana, Harumi (2020). Article: The New Zealand river that became a legal person, BBC Future, Culture, Worklife and Travel. (20 March 2020). Available: <https://www.bbc.com/travel/article/20200319-the-new-zealand-river-that-became-a-legal-person>.

Greene, Natalia. (2011). "The first successful case of the Rights of Nature implementation in Ecuador." The Global Alliance for the Rights of Nature. Available: <http://therightsofnature.org/first-ron-case-ecuador>

Iorns Magallanes, Catherine J. (2018). "From rights to responsibilities using legal personhood and guardianship for rivers." ResponsAbility: Law and Governance for Living Well with the Earth, B Martin, L Te Aho, M Humphries-Kil (eds)(Routledge, London & New York, 2019): 216-239.

Joksić, Ivan, Goran Milojević, and Nada Đuričić. "Međunarodni i nacionalni okviri zaštite životne sredine." Vojno delo 71, no. 7 (2019): 131-141.

Kauffman, Craig M., and Pamela L. Martin. (2012). "How Courts Are Developing River Rights Jurisprudence: Comparing Guardianship in New Zealand, Colombia, and India." J. ENVTL. L 547: 547-48.

Kauffman, Craig M., and Pamela L. Martin. (2018). "Constructing rights of nature norms in the US, Ecuador, and New Zealand." Global Environmental Politics 18, no. 4: 43-62.

Mikić, Vladimir (2012) Zaštita životne sredine u uporednom ustavnom pregledu. u: Ekologija i pravo, Zbornik radova, Beograd

Popov, D. (2013) Načela zaštite životne sredine u dokumentima Ujedinjenih Nacija, Evropske unije i Zakona o zaštiti životne sredine Republike Srbije. Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad, vol. 47, br. 2, str. 131-146

Slavoljub, Popović (1979). Ostvarivanje zaštite životne sredine u jugoslovenskom samoupravnom sistemu, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu. - Niš : Pravni fakultet, Str. 5-47.

Rights of Nature and Policy, Laws recognizing RoN in countries around the world are compiled by the UN Harmony with Nature Programme. Available: <http://harmonywithnatureun.org/rightsofNature/>

Rights of Nature, Policy Instrument. Available: [https://ipbes.net/policy-support/tools-instruments/rights-nature-ron#:~:text=Rights%20of%20Nature%20\(RoN\)%20is,to%20exist%2C%20thrive%20and%20regenerate.](https://ipbes.net/policy-support/tools-instruments/rights-nature-ron#:~:text=Rights%20of%20Nature%20(RoN)%20is,to%20exist%2C%20thrive%20and%20regenerate.)

Naturens rettigheder ind i grundloven in Der er et Alternativ 2019. Available: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload978.pdf>

CASE-LAW REFERENCES:

Andersson and Others v. Sweden, no. 29878/09, § ..., 25 September 2014

Apanasewicz v. Poland, no. 6854/07, § ..., 3 May 2011

Bor v. Hungary, no. 50474/08, § ..., 18 June 2013

Brândușe v. Romania, no. 6586/03, § ..., 7 April 2009

Brincat and Others v. Malta, nos. 60908/11 and 4 others, § ..., 24 July 2014

Budayeva and Others v. Russia, nos. 15339/02 and 4 others, § ..., ECHR 2008 (extracts)

Bursa Barosu Başkanlığı and Others v. Turkey, no. 25680/05, § ..., 19 June 2018

Cordella and Others v. Italy, nos. 54414/13 and 54264/15, § ..., 24 January 2019

Costel Popa v. Romania, no. 47558/10, § ..., 26 April 2016

Deés v. Hungary, no. 2345/06, § ..., 9 November 2010

Di Caprio and Others v. Italy, no.39742/14 and three other pending applications

Di Sarno and Others v. Italy, no. 30765/08, § ..., 10 January 2012

Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others (communicated case) - 39371/20

Dubetska and Others v. Ukraine, no. 30499/03, § ..., 10 February 2011

Dzemyuk v. Ukraine, no. 42488/02, § ..., 4 September 2014

Elefteriadis v. Romania, no. 38427/05, § ..., 25 January 2011

Fadeyeva v. Russia, no. 55723/00, § ..., ECHR 2005-IV

Florea v. Romania, no. 37186/03, § ..., 14 September 2010

Giacomelli v. Italy, no. 59909/00, § ..., ECHR 2006-XII

Greenpeace Nordic and Others v. Norway (no. 34068/21) Application communicated to the Norwegian Government on 16 December 2021

Grimkovskaya v. Ukraine, no. 38182/03, § ..., 21 July 2011

Guerra and Others v. Italy, 19 February 1998, § ..., Reports of Judgments and Decisions 1998-I

Kapa and Others v. Poland, nos. 75031/13 and 3 others, § ..., 14 October 2021

L'Erablière A.S.B.L. v. Belgium, no. 49230/07, § ..., ECHR 2009 (extracts)

Lopez Ostra v. Spain, 9 December 1994, § ..., Series A no. 303-C

M. Özel and Others v. Turkey, nos. 14350/05 and 2 others, § ..., 17 November 2015 M. Özel and Others v. Turkey (revision), nos. 14350/05 and 2 others, § ..., 31 March 2020

Mileva and Others v. Bulgaria, nos. 43449/02 and 21475/04, § ..., 25 November 2010

Öneryıldız v. Turkey [GC], no. 48939/99, § ..., ECHR 2004-XII

Öneryıldız v. Turkey, no. 48939/99, § ..., 18 June 2002

Roche v. the United Kingdom [GC], no. 32555/96, § ..., ECHR 2005-X

Rovshan Hajiyev v. Azerbaijan, nos. 19925/12 and 47532/13, § ..., 9 December 2021

Steel and Morris v. the United Kingdom, no. 68416/01, § ..., ECHR 2005-II

Taşkın and Others v. Turkey, no. 46117/99, § ..., ECHR 2004-X

Tătar v. Romania, no. 67021/01, § ..., 27 January 2009

Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et autres c. Suisse (affaire communiquée) - 53600/20

Vides Aizsardzības Klubs v. Latvia, no. 57829/00, § ..., 27 May 2004

Yevgeniy Dmitriyev v. Russia, no. 17840/06, § ..., 1 December 2020

